KIRAAT İLMİ BAĞLAMINDA
HEMZE VE HÜKÜMLERİ

ELİF NUR ÖMEROĞLU

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2020

KIRAAT İLMİ BAĞLAMINDA HEMZE VE HÜKÜMLERİ

Elif Nur ÖMEROĞLU

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir, 2020

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Elif Nur ÖMEROĞLU tarafından hazırlanan "Kıraat İlmi Bağlamında Hemze ve Hükümleri" başlıklı bu çalışma 14.07.2020 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Dalında (Yüksek Lisans) tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Doç. Dr. Ahmet GÖKDEMİR

Üye Prof. Dr. Fatma Asiye ŞENAT

Üye Dr. Fatih TOK

ONAY

…/ …/ 2020

Prof Dr. Mesut ERŞAN

Enstitü Müdürü

../../2020

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Elif Nur ÖMEROĞLU

ÖZET

KIRAAT İLMİ BAĞLAMINDA HEMZE VE HÜKÜMLERİ

ÖMEROĞLU, Elif Nur

Yüksek Lisans-2020

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Fatma Asiye Şenat

Kıraat ilmi ve Arap dili literatürü içerisinde genişçe bir yere sahip olan hemze üzerinde, kıraat âlimleri ve dilbilimciler birçok açıdan ihtilaf etmişlerdir. Bu bağlamda hemzenin harf olup olmayışı, yazımı ve okuma biçimleri gibi konular üzerinde farklı görüşler ortaya atılmıştır.

Araştırmada hemze Arap Dili ve Belagatı açısından her yönüyle incelenmiş, hemzenin Arap alfabesinin ilk harfi olduğu ve kendine ait özelllikler taşıdığı sonucuna varılmıştır. Bu özellikler göz önüne alındığında hemze harfinin telaffuzundaki zorluklar ve yerel lehçelerin etkisiyle farklı okuyuş biçimlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Vahyin inzâli ile bu okuyuş biçimlerinden bazıları, hemzenin telaffuzunu kolaylaştırmak maksadı ile Kurân-ı Kerim'e dâhil olmuştur. Bugüne kadar mütevâtiren bize ulaşan bu okuyuşlar, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sahih bir sened ile nakleden imam ve râvilerin adıyla sistematikleşmiş, dünyanın farklı bölgelerinde okunarak benimsenmiştir. Bazı okuyuş biçimleri ise birtakım kusurları sebebiyle reddedilmiştir.

Araştırma, hemzenin telaffuz biçimlerine, nakleden imam ve râvîlerin rivayet ettiği şekliyle yer vermektedir. Çalışmada öncelikle mütevâtir ve sahih kabul edilen on kıraat ile dört şâz kıraatin hemzeyi okuma biçimleri ele alınmıştır. Her bir okuma biçimi açıklayıcı olması bakımından gerekli örnekler ve tablolarla birlikte verilmiştir. Bu esnada okuyuşların teorik yönünün yanı sıra pratik tarafı da açıklanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla ortaya çıkan bu çalışma ile kıraat ilmi öğretiminde teorik ve pratik açıdan kolaylık sağlayacak bir kaynak oluşturulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hemze, Arap Dili, Kıraat.

ABSTRACT

HAMZA AND ITS TERMS IN THE CONTEXT OF THE SCIENCE OF QIRA'AT

OMEROGLU, Elif Nur

Master Degree - 2020

Department of Basic Islamic Sciences

Supervisor: Prof. Dr. Fatma Asiye Senat

Scholars of Qira'at and linguists have disagreed on hamza in many aspects, which has a wide place in the literature of Qira'at and Arabic language. Different opinions have been put forward on topics such as whether hamza is a letter or not, its writing and reading styles.

In the study, hamza is thoroughly examined in terms of Arabic language and eloquence. As a result of the examination, it is concluded that hamza is the first letter of the Arabic alphabet and has its own characteristics. Considering these features, it is seen that different reading styles had emerged due to the difficulties in the pronunciation of the letter of hamza and the effect of local dialects. Together with the descent of the revelation, some of these reading styles are included in the Quran with the aim of facilitating the pronunciation of the hamza. These reading styles, which have reached us as mutawatir until today, are systematized with the name of imams and narrators who transmitted them from the Prophet through a sahih (authentic) sanad (narrator chain). Although these reading styles are adopted to be read in different parts of the world, some forms of them are rejected due to a number of flaws.

The research includes the pronunciation forms of the hamza, as narrated by imams and narrators. Firstly, ten mutawatir qira'at, which are accepted as authentic, are discussed in terms of the pronounciation ways of the hamza and then four shadhdh qira'at, which are not accepted as authentic, are examined. Each reading style is provided with the necessary examples and tables for clarity. Besides the

theoretical aspect of the readings, the practical aspect is also tried to be explained. Therefore, this study will be a resource that will provide convenience in theoretical and practical terms while teaching and learning the science of qira’at.

Key words: Hamza, Arabic language, Qira’at.

İÇİNDEKİLER

ÖZET vii
İÇİNDEKİLER x
ŞEKİLLER LİSTESİ xii
KISALTMALAR LİSTESİ xiv
ÖNSÖZ xv
GİRİŞ 1
I. ÇALIŞMANIN KONUSU VE AMACI 1
II. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ, KAYNAKLARI VE SINIRLILIKLARI 3
1. BÖLÜM 5
ARAP DİLİ BELAGATINDA HEMZE 5
1.1. HEMZENİN TANIMI VE ELİF İLE FARKI 5
1.2. HEMZENİN MAHRECİ 6
1.3. HEMZENİN SIFATLARI 7
1.4. HEMZE ÇEŞİTLERİ 7
1.4.1. İstifham Hemzesi 8
1.4.2. Nidâ Hemzesi 8
1.4.3. Vasl Hemzesi 9
1.4.4. Kat'ı Hemzesi 9
1.4.5. Aslî Hemze 10
1.4.6. Zâid Hemze 10
1.4.6.1. Kelimenin başına ilave edildiği durumlar 11
1.4.6.2. Kelimenin ortasına ilave edildiği durumlar 11
1.4.6.3. Kelimenin sonuna ilave edildiği durumlar 11
1.4.7. Bedel Hemze 12
1.5. HEMZENİN YAZILIŞI 12
1.5.1. Kelime Başında Hemzenin Yazımı 13
1.5.2. Kelime Ortasında Hemzenin Yazımı 14
1.5.3. Kelime Sonunda Hemzenin Yazımı 14
1.5.4. Hemzenin Yazımıyla İlgili İstisnalar 17
1.6. HEMZENİN OKUNUŞUYLA İLGİLİ HÜKÜMLER 18
1.6.1. Tahkîk 18
1.6.2. Tahfîf 19
1.6.2.1. Teshîl 20

1.6.2.2. İbdâl 21
1.6.2.3. Nakl 23
1.6.2.4. Hazf 23
1.6.3. Hemzenin Okunuşuyla İlgili Diğer Hükümler 24
1.7. HEMZEYLE İLGİLİ İHTİLAFLARIN SEBEPLERİ 26
2. BÖLÜM 28
KIRAAT İLMİNDE HEMZENİN YERİ VE MÜTEVÂTİR KIRAAT İMAMLARININ HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ 28
2.1. KIRAAT İLMİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER 28
2.1.1. Kıraat İlminin Tarifi ve Konusu 28
2.1.2. Kıraat İlminin Kısımları 29
2.1.3. Hemzenin Kıraat İlmindeki Yeri 29
2.2. MÜTEVÂTİR KIRAAT İMAMLARININ HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ 30
2.2.1. Nâfi‘, Râvîleri ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 30
2.2.1.1. Kâlûn ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 31
2.2.1.2. Verş ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 37
2.2.2. İbn Kesîr, Râvîleri ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 41
2.2.3. Ebû Amr, Râvîleri ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 47
2.2.4. İbn Âmir, Râvîleri ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 50
2.2.5. Âsım, Râvîleri ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 61
2.2.6. Hamza, Râvîleri ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 63
2.2.7. Kisâî, Râvîleri ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 80
2.2.8. Ebû Ca‘fer, Râvileri ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 82
2.2.9. Ya‘kub, Râvîleri ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 86
2.2.10. Halefü‘l-‘Âşir, Râvîleri ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 88
3.BÖLÜM 91
ŞÂZZ KIRAAT İMAMLARI VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ 91
3.1. Hasan-ı Basrî, Ravîleri ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 91
3.2. İbn Muhaysın, Râvîleri ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 93
3.3. Yahya el-Yezîdî, Râvîleri ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 96
3.4. A‘meş, Râvîleri ve Hemzeyi Okuma Biçimleri 99
SONUÇ 101
KAYNAKÇA 103

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.Hemzenin Yazılışı 16
Şekil 2.Hişâm'a göre öncesinde aslî vâv veya yâ bulunan hemzeli kelimelerde vakf kuralları 54
Şekil 3.Hişâm'a göre öncesinde zâid vâv veya yâ olan hemzeli kelimelerde vakf kuralları 55
Şekil 4. Hişâm'a göre öncesi sakin-sahih harf olan hemzeli kelimelerde vakf kuralları 56
Şekil 5. Hişâm'a göre öncesinde elif-i med geçen hemzeli kelimelerde vakf kuralları 58
Şekil 6. Hişâm'a göre vâv harfi ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf kuralları 59
Şekil 7. Hişâm'a göre elif harfi ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf kuralları 60
Şekil 8. Hişâm'a göre yâ harfi ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf kuralları 61
Şekil 9. Hamza'ya göre öncesi elif-i med olan hemzeli kelimelerde vakf kuralları 67
Şekil 10. Hamza'ya göre öncesi sakin zâid yâ olan hemzeli kelimelerde vakf kuralları 68
Şekil 11. Hamza'ya göre öncesinde sakin-zâid vâv geçen hemzeli kelimelerde vakf kuralları 68
Şekil 12. Hamza'ya göre öncesi sakin-aslî yâ olan kelimelerde vakf kuralları 69
Şekil 13. Hamza'ya göre öncesi sakin-aslî vâv olan hemzeli kelimelerde vakf kuralları 70
Şekil 14. Hamza'ya göre öncesi sakin-sahih harf olan hemzeli kelimelerde vakf kuralları 71
Şekil 15. Hamza'ya göre öncesi harekeli, sakin hemzeli kelimelerde vakf kuralları 71
Şekil 16. Hamza'ya göre öncesinde elif-i med geçen hemzeli kelimelerde vakf kuralları 74
Şekil 17. Hamza'ya göre öncesi harekeli olup, vâv harfi ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf kuralları 75
Şekil 18. Hamza'ya göre kelime sonunda elif ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf kuralları 76

Şekil 19. Hamza'ya göre kelime sonunda yâ harfi ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf kuralları 77
Şekil 20. Hamza'ya göre sakin-mevsul ifadeleri okuma kuralları..... 78
Şekil 21. Hamza'ya göre sakin mîm-i cemiden sonra gelen hemzeli kelimeleri okuma kuralları..... 78
Şekil 22. Hamza'ya göre sakin-mevsul kelimleri okuma biçimleri..... 79
Şekil 23. Hamza'ya göre sakin-mevsul kelimeleri okuma kuralları..... 79

KISALTMALAR LİSTESİ

B.	**:** Bin
Bknz.	**:** Bakınız
BNT.	**:** Binti
DİA	***:*** *Diyanet İslam Ansiklopedisi*
Ed.	**:** Editör
Hz.	**:** Hazreti
Ö.	**:** Ölüm
s.	**:** Sayfa
s.a.v	**:** Sallâllâhu aleyhi ve sellem
TDV	**:** Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	**:** Tahkik

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerim Allah-u Teâlâ tarafından yirmi üç yıllık bir sürede Cebrail (a.s.) aracılığı ile Hz. Peygamber'e (s.a.v.) tedricî olarak indirilmiştir. Bütün bu sürede Hz. Peygamber (s.a.v.), Kur'an-ı Kerim ayetlerini kendisine indirildiği şekliyle sahâbeye bizzat öğretmiştir. Sahâbe de Hz. Peygamber'den (s.a.v.) aldığı şekliyle gerek yazılı gerek sözlü olarak tâbiîne, onlar da kendilerinden sonraki nesle aynı usûlle nakletmiştir. Kur'ân Kerîm'in lafzı böylece bugüne kadar mütevâtiren ulaşmıştır. Bu süreçte Kur'an-ı Kerim lafızlarının okuma biçimlerini içeren rivayetlerin nakledilmesi kıraat ilminin konusu ve amacını teşkil etmiştir.

Kıraat ilmi, Kur'an lafızlarının en doğru biçimde okunması için yol gösteren, diğer İslâmi ilimlere de bu doğrultuda katkı sağlayan geniş bir ilimdir. Araştırmanın konusu olan hemze ise kıraat ilmi içerisinde büyükçe bir yere sahiptir. Zira fonetik kökenli kıraat farklılıklarının çoğu, hemzenin okunuşuyla ilgilidir.

Yapısal özellikleri bakımından hemzenin telaffuzunda zorluklar bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in nüzûlü öncesinde de Araplar hemzeyi telaffuz etmekte güçlük çekmiş ve bunun sonucunda hemzenin kolaylaştırılması anlamına gelen birtakım tahfif yöntemleri ortaya çıkmıştır. Söz konusu tahfif yöntemlerinin bazılarına Kur'an-ı Kerim'in okunması sırasında da kullanılabilmesi için ruhsat verilmiştir. Bu okuma usûlleri Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sahih bir sened ile nakleden imamların ismiyle anılmıştır. Bununla birlikte hemzenin okunması yasaklanmış telaffuz biçimleri de bulunmaktadır.

Hemzenin okunuş farklılıklarının bir bütün halinde tesbitine odaklanan bu çalışmanın birinci bölümünde hemzenin yapısal özellikleri, çeşitleri, yazımı ve okuma biçimleri Arap dili kaynakları esas alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca hemze üzerinde yoğunlaşan ihtilafların sebeplerine yer verilmiştir.

İkinci bölümde kıraat ilmi ile ilgili genel bilgiler zikredilerek hemzenin kıraat ilmi içerisindeki yerinden bahsedilmiştir. Daha sonra mütevâtir on kıraat imamının ve her birinin meşhur iki râvîsinin hayatlarına kısaca değinilerek; bunların hemzeyi okuma biçimlerine yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise sahih kıraatlere dâhil edilmeyen dört şâz kıraatin imamları ve râvîlerinin hayatlarına kısaca değinilerek her birinin kendi usûlü içerisinde hemzeyi telaffuz şekillerine yer verilmiştir.

Çalışmam esnasında yardımlarını esirgemeyen, görüş ve önerilerine başvurduğum danışman hocam Prof. Dr. Fatma Asiye Şenat hanımefendiye şükranlarımı sunarım. Ayrıca kıraat ilminin olmazsa olmazı olan hafızlık eğitimimi kendisinde tamamladığım ve bu ilmi kendisi sayesinde tanıdığım sayın hocam Hüseyin Çavuşoğlu'na, kıraat ilminin tahsili yolunda üzerimde emekleri olan, kıymetli görüşlerine başvurduğum Dr. Ömer Türkmen hocama teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak çalışmam boyunca desteklerini daima yanımda hissettiğim kıymetli aileme ve eşim Abdülmecit Ömeroğlu'na içtenlikle teşekkür ederim.

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN KONUSU, AMACI VE YÖNTEMİ

Kıraat ilmi, Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygamber'e (s.a.v.) inzâli ile başlayan, Kur'an lafızlarının muhafazasını hedefleyen bir ilimdir. Bu ilim, tarîhi seyri içerisinde sistematikleşmiş ve her bir Kur'an lafzının edâ keyfiyetini içerisinde barındırmıştır.

Kur'an-ı Kerim'in ilk muhâtabı Arap toplumu idi. Hz. Peygamber (s.a.v.) kendisine vahyedilen ayetleri sahabeye bildirmiş, gerekli yerlerde tefsir etmiş ve Kur'ân kelimelerinin nasıl telaffuz edileceğini de öğretmiştir. Ancak Araplar arasında vahiy öncesinde de gerek sarfî ve nahvî açıdan gerekse fonetik açıdan birçok farklılık bulunmaktaydı. Bu durum sahabîler arasında Kur'an-ı Kerim'in nasıl okunacağı hususunda karışıklıklara yol açmıştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), toplumun bu durumunu dikkate alarak, Kur'an-ı Kerim'in yedi harf üzerine indirildiğini bildirmiş ve "Hangisi kolayınıza gelirse onunla okuyun" buyurmuştur. Yedi harften kastın ne olduğu çokça tartışılsa da Hz. Peygamber'in bu sözü kıraat ilmine kaynaklık etmektedir. Nitekim kıraat ilmi mevcut olan tüm bu okunuş biçimlerini belirli kıstaslara tâbi tutarak, sahih olanlar ve olmayanlar ayrımı yapmıştır. Vahyin anlaşılması hususunda bu ayrım büyük bir öneme sahiptir. Zira doğru tilavet olmadan doğru manaya ulaşmak da mümkün olmayacaktır.

Çalışmaya konu olan hemze, iki açıdan değerlendirilmiştir. Birincisi hemzenin Arap dilindeki önemi ikincisi ise kıraat ilmi içerisindeki yeridir. Zira kıraat ilminin teşekkülü öncesinde Araplar arasında hemzenin farklı telaffuzları bulunmaktaydı. Bu telaffuz biçimleri Arap kabilelerinin yaşantılarına göre şekillenmiştir. Örneğin Hadarî Araplar'ın yaşantılarındaki rahatlık dillerine yansımış, bu kişiler hemzeyi ağız ve boğaza zor gelmeyecek şekilde tahfif ile kolaylaştırarak okumayı tercih etmişlerdir. Yaşam şartları daha zor olan Bedevî Araplar ise hemzeyi olduğu gibi, yani tahkik ile okumuşlardır.

Okunuşunun yanı sıra hemzenin yazımı hususunda da farklılıklar söz konusu olmuştur. Uzunca bir süre hemze harfinin kendisine ait bir şeklinin bulunmamasının yanı sıra elif, vâv, yâ harflerinin hemzenin yazımında destek olarak kullanılması, hemzenin başlı başına bir harf olup olmadığı tartışmasını ortaya çıkarmıştır. Dilbilimciler arasında birçok farklı görüş öne sürülürken Halil

b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin 'ayn harfinin kafasını hemze harfinin yazımı için kullanmasıyla hemze görünüş olarak diğer harflerden ayrılmıştır. Ancak hemze, her ne kadar görünüş olarak ayrılmış olsa da sarf ve nahiv kuralları içerisinde birçok göreve sahiptir ve bulunduğu yere göre elif, vâv veya yâ harfleri ile yazılabilmektedir. İşte bu noktada hemzenin bulunduğu konuma göre yazım kuralları ortaya çıkmıştır.

Bir giriş ve üç bölümden oluşan araştırmanın birinci bölümünde bahsedilen bu ihtilaflara yer verilmiştir. Bunlardan birinci bölümde hemzenin başlı başına bir harf oluşu, kendisine ait özellikleri, sarf ve nahiv ilmi içerisinde hemzenin çeşitleri ve bulunduğu konuma göre hemzenin yazım kuralları verilmiştir. Ardından hemzenin okunuşuyla ilgili kıraat ilmi içerisinde yer alan telaffuz biçimleri zikredilmiş; tahkîk ve tahfîf yolları ile bunlara yardımcı olan revm, işmâm, idhâl, sekte tarifleri anlatılmıştır. Daha sonra bütün bu ihtilafların sebeplerine odaklanılmaya çalışılmıştır. Ayrıca hem Arap dili hem de kıraat ilmi içerisinde ortaya çıkan farklılıkların sebeplerine değinilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde kıraat ilmi hakkında genel bilgiler verilmiş, ancak konuyla ilgili kıraat ilminin tarifi, konusu ve kısımları ile yetinilmiştir. Ayrıca hemzenin kıraat ilmi konuları arasındaki yerinden bahsedilmiştir. Devamında ise mütevâtir kıraat imamlarının usûllerinde hemzeyi okuma biçimlerine yer verilmiştir.

Kıraatlerin oluşum döneminde kıraat imamlarının ve râvilerinin yaşadıkları coğrafyanın göz önüne alınmasının mühim olduğu gerekçesiyle kısaca hayatlarına değinilmiştir. Zira araştırmanın iddialarından biri içinde bulunulan bölgenin ve yerel lehçelerin hemzenin okunuş biçimleri üzerinde etkisi olduğu düşüncesidir. Hemzenin okunuş biçimleri klasik kıraat eserlerinde iki hemzenin bir kelimede gelmesi, iki hemzenin iki kelimede gelmesi, tek başına hemze ve nakl başlıkları altında incelenmiştir. Oysa klasik eserlerde imamlar adına başlıklar oluşturulmamış, konu başlıkları altında imamların görüşlerine yer verilmiştir. İmamların tek tek ayrı başlıklar halinde ele alınmasının konuyu daha açık hale getireceği düşüncesiyle her bir imam için ayrı başlık açılmıştır. Başlıklar altında sırasıyla iki hemzenin bir kelimede geçmesi, iki hemzenin iki kelimede geçmesi, hemzenin tek başına geçmesi durumlarına yer verilmiştir. Nakl başlığında hemzeyle ilgili haller, kıraat imamının usûlünde mevcut ise bunlara çalışmada yer verilmiştir. Her bir kıraat imamının usûlünde hemzeyi ele aldıktan sonra ferşiyyat

içerisinde de hemzeye dair haller mevcut ise bunlar tespit edilmiş ve bunların okuma biçimleri zikredilmiştir. Böylece kıraat imamları açısından ortaya çıkan fonetik farklılıkların bir arada görülebilmesi hedeflenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde sahih kıraatler arasında zikredilmeyen fakat tefsir, fıkıh gibi ilimlere yardımcı olması bakımından önemli olan meşhur dört şâz kıraate yer verilmiştir. Burada da ikinci bölümde olduğu gibi kıraat imamları ve meşhur iki râvîsinin hayatlarına kısaca değinilerek hemzeyi okuma biçimlerine geçilmiştir. Aynı konu sıralaması ile şâz kıraat imamlarına göre hemzenin hükümlerine yer verilmiştir.

Araştırma Arap dili ve kıraat ilmi içerisinde genişçe bir yere sahip olan hemzenin tek başına bir konu olarak incelenmesi gerektiği düşüncesi ile ortaya çıkmıştır. Tezde hemze her yönüyle incelenirken, ortaya çıkan ihtilafların sebeplerine de ulaşılmaya çalışılmıştır. Zira kıraat ilmi içerisinde genellikle usûl, hüküm ve kurallardan bahsedilirken bütün bunların sebepleri arka planda kalabilmektedir. Dolayısıyla araştırma hemze ile ilgili hükümlere yer verirken buna sebep olan durumları da açıklamaya çalışmıştır.

II. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI VE SINIRLILIKLARI

Üç bölüme ayrılan araştırmanın ilk bölümünde hemzenin tüm özellikleri açıklanmaya çalışılırken büyük ölçüde Arap dili kaynakları kullanılmıştır. Bu bağlamda Sibeveyhi'nin *el-Kitab'ı*, İbni Cinni'nin *Sırr'u Sana 'âti'l-irâb'ı*, İbn Ya'ış'in *Şerhu'l-Mufassal'ı* gibi klasik eserlere başvurulurken; Ali Casim Süleyman, Emil Bedi'i Ya'kûb, İbrahim Enis gibi modern dönem dilbilimcilerinin eserleri de dikkate alınmıştır.

Çalışma içerisindeki okuma biçimlerinin araştırılması sırasında İbnü'l-Cezerî'nin *Neşr'*i, ed-Dâni'nin *Teysir'*i, ed-Dimyâtî'nin *İthaf'*ı gibi birinci el kaynaklara inilmekle birlikte ifadelerinin açıklığı ve kullanımlarının kolaylığına dikkat çekebilmek adına modern kaynaklardan da yararlanılmıştır. Şu bilinen bir gerçektir ki kıraat ilmi içerisinde kıraatlerin oluşumu ve gelişimi sonrasında ortaya çıkan her eser, ilk dönemlerde telif edilen eserleri kaynak edinmektedir. Modern dönemde yazılan kıraat eserleri ise gerek bilgiyi tasnif yöntemi gerekse ifadelerinin açıklığı ile birbirlerinden ayrılmaktadır. Bu bağlamda mümkün olduğunca modern dönemde yazılan eserler incelenmiş ve bunlar arasında öğrenim ve öğretimi

kolaylaştıracak olanları seçilmiştir. Bu yolla kıraat ilmine yeni giriş yapmış bir kimsenin öğrenimini kolaylaştıracak eserlere ulaşmasını sağlamak hedeflenmiştir. Usûl bilgilerinin öğrenilmesine teorik katkısının büyük olduğu düşünülen Emâni bnt. Muhammed Aşûr'un *el-Usûlü'n-Neyyirât* adlı eserinden çokça faydalanılmıştır. Müellif eserinde her bir kıraat imamımın usûlünü ayrı ayrı başlıklar halinde ayrıntılı olarak olarak izah ederek ferşiyyat bilgilerine yer vermiştir. Ayrıca kıraatleri cem usûlü ile okuyanlara pratik açıdan büyükçe bir yardımı olacak Muhammed Fehd Hârûf'un *et-Teshîl li kıra'ati't-tenzîl* isimli eserinden de faydalanılmıştır. Eserde sayfa sayıları mushafa uygunluk arz edecek şekilde hazırlanmıştır. Her bir Kur'an-ı Kerim sayfasında mevcut olan kıraat ihtilafları on kıraat esas alınarak gerek vasl gerekse vakf halleri dikkate alınarak verilmiştir. Böylece cem usûlü ile bir âyet okunmak istendiğinde vecihlerin sıralaması rahatça ortaya çıkacaktır. Yine Kurân-ı Kerîm'deki herhangi bir kelimenin on kıraate göre okunuşu öğrenilmek istendiğinde kıraat eserleri içerisindeki birçok konu arasından bir kelimenin aranması ve bulunmaya çalışılması yerine ayetin geçtiği sayfa numarasının bilinmesi yeterli olacaktır.

Burada şunu belirtmek gerekir ki kıraatler arasındaki ihtilafların ve istinaî okunuşların çokluğu sebebiyle konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına Fâtihâ sûresinden Nâs suresine kadar hemzeli kelimelerin tümünün tek tek okunuşlarının belirtilebilmesi faydalı olacaktır. Ancak Kur'an-ı Kerim içerisinde hemzenin geçtiği kelime sayısı fazladır. Hepsinin burada zikredilmesi mümkün olmadığından örnekler ile yetinilmiştir. Dolayısıyla tezde her bir kıraat imamının okuma biçimi için ayrı ayrı örnek verilmiş, istisnai okunuşlar da belirtilmiştir. Ayrıca bazı kıraat imamları için söz konusu olan, âyetlerdeki ihtilaf noktalarının belirli bir sıraya göre okunması anlamına gelen tahriratlarına yer verilmiştir. Burada amaç, farklı bir ihtilaf noktası ile birlikte hemzeli kelimenin aynı ayet içerisinde gelmesi durumunda ortaya çıkan vecihlerin sıralamasını belirtmektir. Söz konusu vecihler Mısır tariki esas alınarak belirtilmiştir. Böylece çalışma, kıraat ilminin teorik yönünün ötesinde pratik bir boyuta taşınmıştır. Bu açıdan çalışma, kıraat ilmini tahsil etmek isteyen kimseler için yol gösterici olacaktır.

1. BÖLÜM

ARAP DİLİ BELAGATINDA HEMZE

1.1. HEMZENİN TANIMI VE ELİF İLE FARKI

Hemze Arap alfabesinin ilk harfi olup sakin olan elif harfinin harekeli halidir.[1] Ayrıca isim ya da fiil içerisinde veya harf halinde iken daima harekesi bulunan ve kelimedeki konumuna göre farklı şekillerde yazılabilen bir harftir."همز" (h-m-z) kökünden gelen kelime; sözlükte itmek, baskı yapmak, dürtmek gibi anlamlara gelmektedir.[2] Çoğulu "همزة" kelimesidir. Mezkur kelime mahrecinin ağıza olan uzaklığı, okunuşundaki zorluk ve baskı sebebiyle bu ismi almıştır.[3]

Arap dili çalışmalarında öteden beri süregelen tartışmalardan biri hemze ve elif harflerinin durumudur. Hemze ve elif harfinin aynı sayılması halinde veya bunlardan birinin harf sayılmaması halinde Arap alfabesi 28 harf olacaktır. Nitekim Müberred (ö. 286/900) ve Ebu Mansur el-Ezheri (ö.370/980) gibi âlimler hemzenin kendisine ait bir şekli bulunmayışı sebebiyle onu harf yerine bir işaret kabul etmişlerdir.[4] Sîbeveyhi (ö.180/796), İbn Ya'ış (ö.643/1245), İbn Manzur (ö.711/1311), İbnü'l-Cezerî (ö.833/1429) gibi âlimler ise hemze ve elifi ayrı değerlendirerek Arap alfabesinin 29 harften oluştuğunu iddia etmişlerdir.[5] Şunu ifade etmek gerekir ki alfabedeki tüm harflerin birbirinden ayrı birer sesi ve şekli olduğu bilinmektedir. Hemze ve elif harflerinin ise ilk dönem Arap dili yazısında sesleri ayrı olmakla birlikte şekilleri aynıydı. İlk cem edilen Mushaf da böyle

---

[1] Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim Ebu Şâme, *İbrâzu'l meânî min hırzi'l-emânî*, thk. İbrahim Atve Ivaz (Lübnan: Daru'l-kütübi'l-ılmiyye, tarihsiz),126; ed. İsmail Güler, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler* (İstanbul: İsam Yayınları, 2005),152.

[2] Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî İbn Manzur "h-m-z maddesi", *Lisanu'l-Arab* (Beyrut: Dar'u Sadır, tarihsiz), 5\425; Muhammed Murtaza el-Hüseyni ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arus*, thk.et-Terzî&Hıcâzî (Kuveyt: Devlet Matbaası, 1975),15/388.

[3] Ebu Şâme, *İbrâzu'l meâni*, 126.

[4] Muhammed B. Ziyad el-Müberred, *el-Müktedab*, thk.Muhammed Abdulhalık Uzayme (Kahire: Mısır Evkâf Bakanlığı,1994),1/125-328, İsmail Durmuş, "Hemze",*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998),17/190-193.

[5] İbn Bişr Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancı1982), 4/431; Ya'iş b. Ali b. Ya'iş, *Şerh'ul-mufassal* (Mısır: İdârâtu't-Tabââti'l 'Munîra, tarihsiz), 10\128; Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *et-Temhîd li-l'ilmi't-tecvid*, thk. Ğanim Kaddûri Hamed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 89; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 1/17.

yazılmıştı.[6] Dolayısıyla ilk dönem Arapçasında 29 ses ve 28 şekil bulunmaktaydı. Halil b. Ahmed el-Ferahidi'nin (ö.175/791) hemze harfi için yeni bir şekil ortaya koymasıyla bu durum ortadan kalkmıştır.[7] Bu yeni yöntemle hemzenin ayrı bir sesi olduğu gibi ayrı bir şekli de olmuştur.

Araştırma sonucu şunu göstermektedir ki hemzenin, med harfi olan elif-i leyyine ile karıştırılmaması gerekir. Hemze daima harekeli iken elif harekesiz olup öncesi üstün harekeli harfin uzatılması işlevini görür. Hemze kelime başında, ortasında ve sonunda bulunabilirken elif-i leyyine kelime başında bulunamaz, kelime ortası ve sonunda bulunabilir.[8] Med harfi olan elif, sıfatı ve mahreçleri itibariyle hemzeden tamamen farklı bir harftir.

1.2.HEMZENİN MAHRECİ

Bir harfin ağızdan çıkış yerine mahreç denir.[9] Mahreç tahkikî olabileceği gibi takdirî de olabilir. Halil b. Ahmed (ö.175/791) hemzenin mahrecinin elif-i leyyine, vâv-ı med ve yâ-i med ile aynı yerden olduğunu yani cevf bölgesinden olduğundan söyler.[10] Bu durumda hemzenin mahrecini takdiri mahreç gurubuna dâhil etmiş olur. Sîbeveyhi (ö.180/796), Müberred (ö.286/900), İbnü'l-Cezerî (ö.833/1429) gibi âlimlere göre ise hemzenin mahreci tahkiki mahreç grubuna girmektedir. Beş ayrı bölgeye ayrılan mahreç bölgelerinden biri olan boğaz (halk) kısmından çıkmaktadır. Boğaz bölgesi de kendi içerisinde üçe ayrılır. Hemze ağıza en uzak kısım olan boğazın arka (edne'l-halk) kısmından çıkmaktadır.[11] Hemzenin okunuş kurallarına bakıldığında mahrecinin elif-i leyyine ile aynı olmadığını söylemek daha doğru olacaktır.

---

[6] Ali Muhammed ed-Dabba', *Semîru't-tâlibîn fî resm-i ve dabti'l-Kitâbi'l-Mubîn* (Mısır: Matbaatu Abdulhamid Hamed Hanefî, tarihsiz), 15.
[7] Ali Casim Süleyman, *Mevsuatu'l-meâni'l-huruf el-Arabiyye* (Umman: Dar-u Usâme, 2003),6.
[8] Abdulalim İbrahim, *el-İmla ve-tergîm fî'l-kitabeti'l-Arabiyye* (Mısır: Mektebet-ü Garîb, 1975),38.
[9] Ebu Muhammed Mekki b. Ebi Tâlib el-Kaysî, *er-Riâye li-tecvidi'l-kırâ'e* (Mektebet'u Kurtuba,2005),82.
[10] Halil B. Ahmed el-Ferahîdî, *Kitabu'l-ayn*, thk.Abdulhamid Hendâvî (Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-Ilmiyye, 2003), 1/57.
[11] Sibeveyhi, *el-Kitab*, 4/433; İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 95; el-Müberred, *el-Muktedab*, 328.

1.3.HEMZENİN SIFATLARI

Hemze harfi zıttı bulunan beş asli sıfata sahiptir. Bunlar sırasıyla şöyledir:

a- **Cehr:** Harfin okunuşu sırasında, mahrece itimadın kuvvetli olması sebebiyle nefesin tamamının veya büyük bir kısmının hapsedilmesidir. Nefesin hapsolmasıyla birlikte ses kuvvetlenir ve daha belirgin bir hale gelerek harf telaffuz edilmiş olur. Zıttı ise hemsdir. Hems, sesi gizlemek demektir. Mahrece itimadın zayıflığı sebebiyle nefesin akmasıdır. Nefesin akışı sırasında sesin kuvveti de azalır.

b- **Şiddet:** Harfin okunuşu sırasında, mahrece itimadın kuvvetli oluşu sebebiyle sesin tamamının veya büyük bir kısmının hapsolup akmamasıdır. Hemze harfi telaffuz edilirken hem ses hem de nefes hapsolmaktadır. Zıttı ise yumuşak olmak anlamındaki rihvet sıfatıdır. Rihvet sıfatında şiddetin tersine harfin telaffuzu sırasında ses akmaktadır.

c- **İnfitâh:** Dilin damaktan ayrılması ile okumaktır. Hemze harfi okunurken dil damaktan ayrılır. Zıttı olan ıtbak sıfatında ise dil üst damağa kalkmaktadır.[12]

d- **İstifâl:** Dilin üst damağa kalkmadan aşağıya meylettiği durumdur. Zıttı ise isti'la sıfatıdır ve dilin yukarıya meyletmesini ifade eder.

e- **Terkik:** Harfin ince okunuşunu ifade eder. Zıttı ise harfin kalın okunması demek olan tefhimdir.[13]

1.4.HEMZE ÇEŞİTLERİ

Arapçada hemze cümledeki veya kelimedeki yerine, müstakil bir anlam oluşturup oluşturmamasına göre çeşitlenmektedir.

[12] Yahya Abdurrezzak el-Ğavsani, *Ilmu't-tecvid*, (Dımeşk: Daru'l-Ğavsani, 2004), 104.

[13] Ebu'l-Feth Osman İbn Cinni, *Sırru sanaa'ti'l-i'rab*, thk. Hasan Hendâvî (Kahire: Dâr'u Afakı'l-Arabiyye, tarihsiz), 61; 4\433; Mekki b. Ebi Talib, *er-Riâye*, 58; Ya'iş b. Ali b. Ya'iş, *Şerhu'l mufassal*, 10\128, Muhammed b. Ali b. Yusuf İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l kıraati'l-aşr*, thk.Eymen Rüşdi Süveyd (Lübnan: Dar'ul-Ğavsani, 2018), 2/707.

1.4.1. İstifhâm Hemzesi

İsim veya fiil cümlesinin başına gelerek soru anlamı katar.

Örn: أقام زيد؟ (Zeyd kalktı mı ?)

Bunun yanı sıra istifham hemzesi bir durumu, sözü veya meseleyi inkâr etmek, uyarıda bulunmak veya taaccüb etmek (şaşırma) için de cümlenin başına gelebilir.[14] Örneğin Yunus suresi 59. ayette geçen hemze cümleye inkâr anlamı katmıştır.

قُلْ آللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُون[15]

"De ki 'Bu hususta Allah mı size izin verdi, yoksa siz Allah'a iftira mı ediyorsunuz?'"

Maide suresi 116. ayette geçen hemze cümleye uyarı manası katmıştır.

ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَاُمِّيَ اِلٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللّٰهِ

"Ey Meryemoğlu İsa! İnsanlara 'Allah'tan başka beni ve annemi iki ilâh edinin.' diyen sen misin?"(uyarı)

Bakara suresi 30. ayette geçen hemze ise diğerlerinden farklı olarak cümleye taccub manası katmıştır.

قَالُوا اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَۚ

"(Melekler de 'Yâ Rab!) orada (senin emirlerini tutmayıp) bozgunculuk çıkaracak ve kan akıtacak birisini mi yaratacaksın?' dediler."(Taaccub)

1.4.2. Nidâ Hemzesi

Arapçada bir muhataba seslenmek, dikkat çekmek için cümlenin başına eklenen hemzedir. Nida hemzesi uzakta olan için değil yakında olan bir kimse için kullanılır.[16] Örnek:

---

[14] Celaleddin Abdurrahman b. Ebu Bekr es-Suyûtî, *Hemu'l-hevami' fî şerhi cemı'l-cevâmi'*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-ılmiyye, 1998), 2/483, Ali b. İsa er-Rumani, *Kitabu meani'l-huruf*, thk.Abdulfettah İsmail Çelebi (Cidde: Daru'ş-şuruk, 1981),31.

[15] İki hemzenin art arda gelmesinden dolayı ikinci hemze elif-i mede ibdâl edilmiş ve iki hemze birlikte yazılmıştır. Kelimenin aslı "أ الله" şeklindedir. İbdal için bknz. s.20.

[16] Ali b. İsa er-Rumani, *Kitabu meani'l-huruf*, 32.

"أفاطمُ مهلًا بعض هذا التَّدلل "[17]

"Ey Fatıma! Nazlanmayı bırak"

1.4.3. Vasl Hemzesi

Cümle başında geldiğinde okunan, cümle ortasında geldiğinde ise vasledilerek okunmayan hemzedir. ابن, ابنة, اسم, امرؤ, امرأة, اثنان, اثنتان, است kelimelerinin ve lam-ı tarifin başındaki hemze, vasıl hemzesi konumundadır, cümle ortasında geldiğinde vasledilir. İstisna durumundaki kelimelerin vasıl hemzesi ile kullanılmasının delili, bu kelimelerin ism-i tasğir(küçültme) kalıbında geldiğinde de hemzesinin düşüyor olmasıdır. ابن kelimesinin ism-i tasğir kalıbının "بني" olması gibi. Yemin ifadesi olarak kullanılan ايمن kelimesinde ise ihtilaf bulunmaktadır. Sîbeveyhi (ö.180/796) el-Kitab adlı eserinde söz konusu kelimedeki hemzenin يمن ve بركة kelimelerinden türemiş olduğunu söyleyerek vasıl hemzesi olduğunu vurgular.[18] Ferra (ö. 207/822) ise يمين kelimesinin çoğulu olduğunu ve başında bulunan elif harfinin de kat'ı hemzesi olduğu söyler. Ebu İshak Zeccac (ö.311/923) ise kasem ifadelerinde vasletmenin kullanım çokluğu sebebiyle olduğunu ifade eder.[19]

Vasl hemzesi, isimlerin başına gelebildiği gibi fiillerin başına da gelebilmektedir. Örn: ما اسْمك؟, من الْبيت. Sülasi fiillerden, asli harfleri arasında hemze olan fiillerle, İf'al babı fiilleri hariç, hemze ile başlayan bütün mezid fiillerin başındaki hemzeler vasıl hemzesidir. Örn: وَاسْتغفرْ, بِدونِ انْقِطاعٍ. Ayrıca İf'al babı dışında emir kalıplarının başında yer alan hemze daima vasıl hemzesidir.[20] Örn: وَاعْتصَموا .

1.4.4. Kat'ı Hemzesi

Cümlenin başında, ortasında veya sonunda olsun her durumda okunan hemze çeşididir.

---

[17] İmru'ul Kays, *Divan* (Beyrut: Dâru'l Maarif, 2004), 32.
[18] Sîbeveyhi, *el-Kitab*, 3/503, 4/147.
[19] Ali B. Muhammed el-Herevi, *Kitabu'l-ezhiyye fî ilmi'l-hurûf*, thk. Abdulmuîn el-Mellûhi (Dımeşk: Matbûat-u Mecme-ı Lugati-l'Arabiyye, 1993), 20-28.
[20] el-Müberred, *el-Müktedab*, 1/218.

Arap dil kurallarının yazılmaya başlanmasından önce katı hemzesi ve vasl hemzesi arasında yazılış açısından bir fark bulunmamaktaydı. Dilin kurallaşmasıyla birlikte iki hemze arasında da bir ayrım söz konusu oldu. Halil b. Ahmed el-Ferahîdî (ö.175/791) kat'ı hemzesini, üzerine «ء» işaretini koyarak yazılış açısından vasl hemzesinden ayıran ilk dilbilimcidir.[21]

İf'al babından gelen fiillerin mastarlarının başındaki hemzeler, vasıl hemzesi ile başlayan isimler dışındaki sözcüklerin başında gelen hemzeler kat'ı hemzesidir. إيمان، إنسان, أَحْمَرُ kelimelerinde olduğu gibi. Sülasi fiillerin başındaki hemzeler, if'al babındaki fiillerin mazi ve emir hallerinin başındaki hemzeler, muzari fiilin nefs-i mütekellim sigasındaki hemzeler, taaccub fiillerinin başında yer alan hemzeler kat'ı hemzesidir. أَمَرَ, أدْرِكَ, أشاهدُ, ما أحْلاها! kelimeleri örnek olarak verilebilir. Lam-ı tarif dışında Arapça 'da harf olarak ifade edilen إنّ, أنّ gibi bağlaç ve edatlarda bulunan hemzeler de yine kat'ı hemzesidir.[22]

1.4.5. Aslî Hemze

Arapça 'da bütün fiillerin kök hali üç harften oluşur. Fiilin ilk harfine fâ'ul fiil, ikinci harfine aynu'l fiil, son harfine ise lâmu'l fiil denir. Aslî hemze ise fiil olan kelimenin fâu'l fiili, aynu'l fiili veya lâmu'l fiili olarak bulunan hemzedir. Diğer bir deyişle bir fiilin kök haline ait olan, aslından olan hemzedir. Bu durum isimler için de aynı şekildedir. Asli hemze, kelimenin köküne ait olan, çıkartıldığında kelimenin ve anlamın eksik kalacağı hemzedir.[23] Örn: أكَلَ, رأْسٌ, قرأ.

1.4.6. Zâid Hemze

İsmin veya fiillin aslından olmayan kelimenin başına, ortasına veya sonuna ilave edilmiş hemzedir. Aynı kelime içerisinde hemze, yan yana aslî harf olarak

[21] Bknz. Dipnot 7.
[22] Emil Bedi'i Yakup, *Mevsûatu ulumi'l-lugati'l-Arabiyye* (Lübnan: Daru'l Kutubi'l-Ilmiyye, 2006), 1/25.
[23] Emil Bedi'i Yakup, *Mevsuatu ulumi'l-lugati'l-Arabiyye*, 39; Âdil Ebu Şa'r, *Tahfifu'l-hemezât* (İstanbul: Daru'l Hayr, 2019), 19.

gelemez. Bir kelimede böyle bir durum ortaya çıkmışsa bu hemzelerin biri aslî diğeri ise muhakkak zâid hemzedir.[24]

1.4.6.1. Kelimenin başına ilave edildiği durumlar

a- أفعل (efale) vezninde gelen isimlerin başındaki hemze, zâid hemzedir. Çünkü kelimenin kök hali فعل (fe-a-le) dir. Hemze ise sonradan kelimeye eklenerek yeni bir anlam kazanması sağlanmıştır.أطْعمَ، أنْعم fiilleri gibi.

b- أفعل (efale) vezninde gelen mazi fiilerin başına ve muzari fiillerin nefsi mütekellim kalıbının başına konulan hemzedir.أكرِمُ, أتْقِنُ gibi.

c- Bir kelime marife(bilinirlik) halinde kullanılacağı zaman başına hemze ve lam eklenir. Lam-ı tarifin bu hemzesi de zâid hemzedir.وَالْبَيْت, وَالرَجُل

1.4.6.2. Kelimenin ortasına ilave edildiği durumlar

a- فأّعل vezinli kelimelerde، شأمل gibi.

b- فعأل vezinli kelimelerde، شمأل gibi.

c- فعائل vezinli kelimelerde hemze ilave edilmiştir. جرائض gibi.

1.4.6.3. Kelimenin sonuna ilave edildiği durumlar

a- Müenneslik alameti olarak kelimenin sonuna hemze ilave edilir. نُفَساء حمْراء, gibi.

b- Cem'i (çoğul) alameti olarak kelimenin sonuna hemze ilave edilir. أولياء, أصدقاء gibi.[25]

[24] İbn Cinni, *Sırru sanaa'ti'l-irab*, 69.

[25] İbn Cinni, *Sırru sanaa'ti'l-irab*, 108; Âdil Ebu Şa'r, *Tahfîfu'l-hemezât,* 19.

1.4.7. Bedel Hemze

Hemzenin farklı sebeplerle başka harflere dönüşmesi veya başka harflerin hemzeye dönüşmesi halidir. Birçok farklı durumda harfler birbirine dönüşebilmektedir.[26] Bunlar şöyledir;

a- Hemzenin müennes alameti olan elife bedel olması, حمراء ,سوداء gibi.

b- Hemzenin yâ harfine bedel olması, رداءٌ kelimesinin ردايٌ kelimesine dönüşmesi gibi.

c- Hemzenin elif harfinden sonra gelen vâv harfine bedel olması, قاوِمٌ kelimesinin قائمٌ kelimesine dönüşmesi gibi.

1.5.HEMZENİN YAZILIŞI

Hz. Ebu Bekir'in hilafeti döneminde toplanarak Hz. Osman'ın hilafeti döneminde çoğaltılmaya başlanan ilk mushaflarda, elimizde şu an bulunan mushaflardaki gibi nokta, hareke, ayet, cüz, hizb işaretleri mevcut değildi.[27]Siyah mürekkep ile harfler ana hatlarıyla noktaları dahi olmadan yazılmıştı.[28] Öte yandan ilk kısımda açıklandığı gibi hemzenin kendine ait bir şekli de bulunmamaktaydı. Elif harfi hem hemze için hem de elif için kullanılmaktaydı. Bazı durumlarda ise vâv ve yâ harfleri kursiyyu'l-hemze olabilmekteydi.[29] Hicri birinci asrın ikinci yarısında ihtiyaca binaen Ebu'l-Esved ed-Düeli (ö.69/688) ve iki öğrencisi Nasr B. Asım el-Leysi (ö.89/708?) ve Yahya b. Ya'mer el-Basri(ö.89/708?)'nin çalışmalarıyla harekeler, noktalar şeklinde eklenmiştir.[30] Noktalar söz konusu olunca öncesinde birbirinden ayırmak zor görünen vasl hemzesi ve kat'ı hemzesi arasında bir ayrım belirmiştir. Noktalama ile hattatlar tarafından kat-ı hemzesi sarı nokta ile belirlenmeye başlanmış, hemzenin desteği (kürsüsü) hangi harf ise üzerine

[26] İbn Cinni, *Sırru sanaa'ti'l-irab*, 72; Âdil Ebu Şa'r, *Tahfîfu'l-hemezât*, 19.
[27] Salih Muhammed Salih Atıyye, *Resmu'l-Mushaf* (Trablus: Cem'ıyyetu'd-Da'veti'l-İslamiyyeti'l-Alemiyye, 2001), 227.
[28] Ebu Amr Osman B. Said ed-Dânî, *el-Muhkem fî nakt'ıl-Mesâhıf*, thk.Azze Hasan (Suriye: Da'ru-l Fikr, 1997), 2.
[29] Hemzenin Arap alfabesi içerisinde kendine has bir şekli olmayışı sebebiyle yazılışta elif, vâv veya ya harfinin desteğine ihtiyaç duyar. Bu harflerin desteğine "kursiyyu'l-hemze" veya "suret'ul hemze" denilmektedir.
[30] ed-Dânî, *el-Muhkem*, 4.

sarı nokta konmuş, harekesi de kırmızı nokta ile işaretlenmiştir. Harekesi fetha ise sarı noktanın üzerine kırmızı nokta, damme ise harfin önüne kırmızı nokta, kesra ise harfin altına kırmızı nokta konulmuştur. Eğer hemze med edilecekse nokta elifin soluna, med edilmeyecekse elifin sağına konulmuştur. Hemze cezimli ise kırmızı çizgi ile bunu belirtmişlerdir.[31] Öte yandan Arapçada iki elifin yan yana gelmesi mekruh görüldüğünden birinin sureti ile iki elif birlikte yazılmıştır.[32]Hemze tenvinli olduğunda, hemze desteğinin üzerine sarı nokta konulmuş, tenvinin cinsine göre üstüne, önüne veya altına iki kırmızı nokta konulmuştur.[33]

Vasl hemzesi, destek(kürsü) olarak sadece elifi kabul etmektedir. Kat'ı hemzesinden farklı olarak okunmayıp öncesini ve sonrasını birleştirdiğinden bu ismi almış ve işaretlenmesi de farklı olmuştur. Vasl hemzesi, bir önceki harfin harekesi fetha ise üzerine, damme ise önüne, kesra ise altına kırmızı çizgi çekilmek suretiyle yazılmıştır.[34]

Zamanla konulan bu renkli noktalar yeterli gelmemiş ve Halil b. Ahmed(ö.175/791) mahrecinin yakınlığı sebebiyle ayn (ع) harfinin kafasını hemze işareti (ء)olarak belirlemiştir.[35]Vasl hemzesinin üzerine ise وصل kelimesinden hareketle ص harfi konulmuştur. Vasl hemzesi daima elif desteği ile yazılırken kat'ı hemzesinin harekesi cinsinden bir desteğe ihtiyacı bulunmaktadır. Kat'ı hemzesinin yazım kuralları kelime başında, ortasında ve sonunda yazılışına göre değişmektedir.

1.5.1. Kelime Başında Hemzenin Yazımı

Kelime başında hemze, elif desteği ile yazılır. Harekesi fetha veya damme ise üzerine, kesra ise altına hemze işareti alır. إنسان, أُسرة , أراد gibi. Kelimenin başına herhangi bir harfi cer, kasem edatı veya lam-ı tarif gelmesi durumu değiştirmez. Yine kelime başında gibi elif ile yazılır.[36]

---

[31] ed- Dânî, *el-Muhkem*, 128.
[32] Ebu Davut Süleyman b. En-Neccah, *Muhtasaru't- tebyin li hicai't-tenzil*, thk.Ahmed b. Muammer Şarşal (Suudi Arabistan: Kral Fehd Akademisi, 2002), 2/86.
[33] ed-Dânî, *el-Muhkem*, 144.231
[34] ed-Dânî, *el-Muhkem*, 84.
[35] Osman B. Omer Ebu Amr ed-Dâni, *el-Mukni' fî resm'i mesâhıfi'l-emsâr*, thk. Muhammed Sadık Gamhavi (Kahire: Mektebetu'l Külliyeti'l-Ezheriyye, tarihsiz), 65.
[36] Ahmed Muhammed Ebu Bekr, *el-Kavaidu'z-zehebiyye fi'l-imla ve't-tergım*(Suudi Arabistan: Külliyet-i İ'dadi'l-Muallimîn, 1990),14.

1.5.2. Kelime Ortasında Hemzenin Yazımı

Hemzenin kelime ortasındaki yazımı kendi harekesine, kendinden önceki, sonraki harflerin durumlarına ve harekelerine göre değişmektedir.

Buna göre; kendisi fethalı, kendinden önce yine fetha veya sükûn varsa, kendisi sakin öncesi fethalı ise elif harfini kendisine destek edinerek yazılır. سأل شأْن gibi.

Kendisi dammeli, kendinden önce vâv, yâ dışında sakin bir harf varsa, sonrasında da med yok ise veya öncesinde şeddeli vâv dışında dammeli bir harf varsa vâv harfi desteğiyle yazılır. تفاؤُلٌ, هؤُلاء, يقرَؤُه, مُؤَاخذة gibi.

Harekeli veya sakin bir harften sonra kendisi kesra ile gelirse, istifham hemzesinden sonra gelirse, kendisi sakin veya harekeli, öncesi kesra ise satır üzerine yazılır. سئِم, صائِم, بُرِّئَت,رِئَة gibi.[37]

Son olarak hemzenin kelime ortasında tek başına yazıldığı durumlar ise şöyledir: Elif-i leyyineden sonra fethalı olarak gelirse (يتساءل), sakin veya şeddeli-dammeli vâvdan sonra fethalı gelirse (ضوْءان), sakin bir harften sonra gelip kendinden sonra da tenvin veya elif-i müsenna gelirse (جزْءًا,جزْءانِ), hemze tek başına herhangi bir kürsü kullanmadan yazılır.[38]

1.5.3. Kelime Sonunda Hemzenin Yazımı

Kelime sonunda hemzenin durumu kendinden önceki harfin harekesine göre belirlenir. Buna göre;

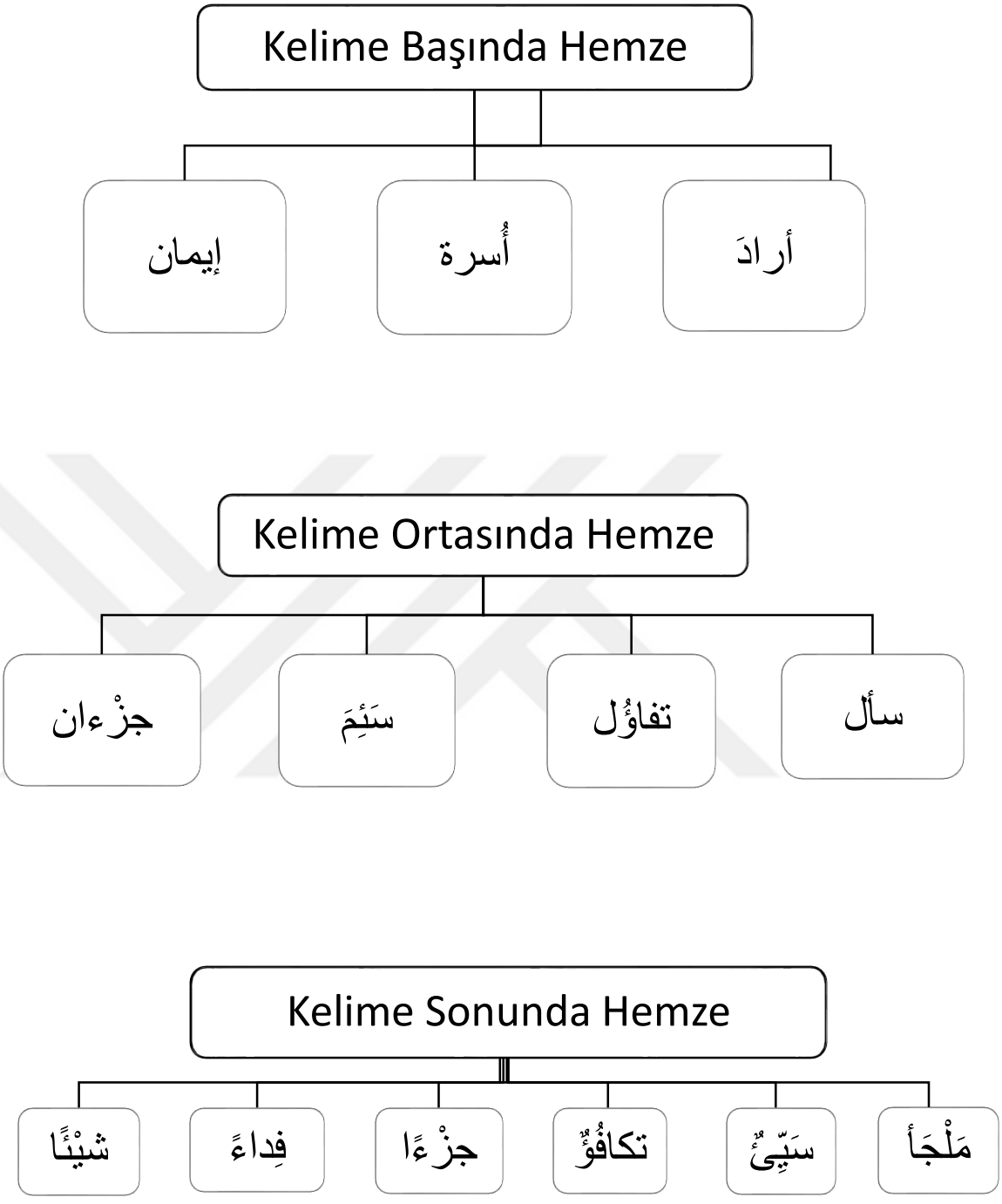
Hemzeden önceki harf sakin olursa hemze, tek başına yazılır. سماء، شيء gibi. Hemzeden önceki harf fethalı ise elif harfini destek edinerek yazılır.بدَأ، ملجأ gibi. Hemzeden önceki harf kesralı ise yâ harfini destek edinerek yazılır.سيِئ، يبدِئ gibi. Hemzeden önceki harf dammeli ise vâv harfini destek edinerek yazılır. يجرُؤ، تكافُؤ gibi. Öncesi dammeli ve şeddeli olursa tek başına yazılır. التبوّء gibi.

[37] Abdulkerim İbrahim Avda Salih, *el-Muthaf fî resmi'l-Mushaf* (Mısır: Mektebetü Dirasâti'l-Kurâniyye, 2006) 34.
[38] Muhammed Ebu Bekr, *el-Kavaidu-z'zehebiyye,*18.

Hemze tenvinle harekelenmiş ve öncesi sakin olup kendisinden sonrasına bitişik yazılmayan bir harf olursa müfred olarak yazılır ve yanına bir elif eklenir, kendinden önce sakin elif harfi varsa sonrasına elif eklenmez. جزءًا، هواءً gibi. Yine tenvinle harekelenen hemzenin öncesi sakin olup kendisinden sonrasına bitişik yazılan bir harf olursa hemze, satır üzerine yanında elifle birlikte yazılır. شيئاً، جريئاً gibi.

Hemzenin ârızî (geçici) olarak kelimenin sonunda yazıldığı durumlar bulunmaktadır. Kelimenin aslına bakıldığında ortadadır. Fakat sarfî veya nahvî bir durum sebebiyle kendinden sonraki harf düşerek hemze kelime sonunda kalmış olur. Örneğin bir şeyden uzak olmak anlamındaki "ينأى " fiili geçmiş zaman kalıbında kullanılacak olursa "لمْ ينأْ " şeklinde yazılır. İsm-i fâili ise "منْئٍ" olarak gelir. Ârızî olarak kelime ortasında kalan bu hemze hakkında iki görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre geçici olarak kelime ortasında kaldığından kelime ortasında nasıl yazılması gerekirse öyle yazılmalıdır. Diğer görüşe göre ise her ne kadar aslı ortada olsa da hemze kelime sonunda kalmış olduğundan kelime sonunda nasıl yazılması gerekirse öyle yazılmalıdır. Bu duruma göre söz konusu hemze "لمْ ينء" ve "منءٍ" olarak yazılması gerekir.[39]

[39] Emil Bedi'i Yakup, *Mevsuatu ulumi'l-lugati'l-Arabiyye*, 39.

Şekil 1.Hemzenin Yazılışı

1.5.4. Hemzenin Yazımıyla İlgili İstisnalar

Harflerin yazılması, noktalanması, vasl, hazf, ziyade gibi kuralları ele alan ilim dalına ılm-u resm denilmektedir. Ilm-u resm kendi içerisinde ikiye ayrılır; Hatt-ı Kıyasi ve Hattı ıstılahi(resm). Hatt-ı kıyasi Arap harflerinin genel yazım kurallarını belirlerken hatt-ı ıstılahi(resm) harflerin Kur'an-ı Kerim'de nasıl yazıldığını konu edinir.[40] Her iki başlık da Hz. Osman hilafeti döneminde Zeyd b.Sabit'in başında bulunduğu heyetin hazırlamış olduğu Mushafları dayanak edinir. Hazırlanan Mushaflara "resm-i Mushaf" veya Hz. Osman'ın Mushafların çoğaltılmasındaki rolü sebebiyle "mushaf-ı Osmânî" denilmektedir.[41]

Yukarıda zikredilen yazım kuralları hatt-ı kıyasîye göre belirlenmiştir. Oysa Kur'an-ı Kerim'de özellikle hemzenin yazımıyla ilgili birtakım istisnalar bulunmaktadır. Örneğin; Yusuf suresi 90. Ayet ve Saffat suresi 52. Ayette geçen "أءِنك" kelimesinde kesralı yâ harfi hatt-ı ıstılâhî kapsamında istisnai olarak müfred hemze ile yazılmıştır. Hatt-ı kıyasîye göre yazılacak olsaydı satır üzerine yazılması gerekirdi. Ku'rân-ı Kerim'de farklı yerlerde hatt-ı kıyasîye uygun olarak"أئِنكم" şeklinde de gelmiştir.[42]Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'de 29 defa geçen "جزاء" kelimesi bazı yerlerde[43] istisnai olarak "جزاؤ" şeklinde vâv desteği ile yazılmıştır.[44]

[40] ed-Dabba', *Semîru't-talibin*,28.
[41] İbrahim Avda Salih, *el-Muthaf*, 8.
[42] Ankebut 29/29
[43] Maide 5/29; Şura 42/40; Haşr 59/17.
[44] Alaaddin Saleh&Ali Bulut, *"Hemze'nin lIm'u Resmi'l-Masahıf ve Kıraattaki Yeri"*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 37 (2/2016), 84.

1.6.HEMZENİN OKUNUŞUYLA İLGİLİ HÜKÜMLER

1.6.1. Tahkik

Kıraat ilmi içerisinde bir terim olan tahkik, ziyade ve noksan olmaksızın harfin hakkını vermek demektir. Diğer bir ifadeyle mahreç ve sıfatlara riayet edilmesi, med, hareke, izhar, ihfa, gunne, iklab gibi tecvid kurallarının her birine uyulması hususunda hassasiyet gösterilmesi ve her türlü aşırılıktan kaçınılmasını ifade eder. Hemzenin okunuşu açısından ise tahkik, harfin ve harekenin tam okunması, teshîl, ibdâl, nakl gibi okuma şekillerine başvurmaksızın hemzeyi telaffuz etmektir.[45]

Arap yarımadasının orta kısmı ve doğu bölgesi lehçelerini Hicaz bölgesi lehçelerinden ayıran ana unsurlardan biri hemzenin okunuş şeklidir. Hemzenin tahkikle okunuşu İslamiyet öncesi Arap edebiyatı örneklerinin önemli sıfatlarındandır ve bu okuyuş şekli zamanla Arap kabileleri arasında yaygınlaşmıştır.[46]Zira konuşulan lehçenin fasih sayılabilmesi için iki kural mevcuttur. Bunlardan birincisi her harfin kendi mahrecinden çıkarılmasıdır. Diğer kural ise harflerin herhangi birisinin başka bir harfe dönüştürülmemesidir.[47] İslamiyet'in gelişinden sonra da tahkikli okuyuş şekli yine bir fesahat belirtisi olmuştur. Özellikle bedevî kabileler arasında iyice yaygınlaşmıştır. Bedevî kabilelerinden olan Temim, Kays ve Esed kabileleri hemzeyi tahkikle telaffuz etme hususunda meşhurdur.[48] Temim ve civarındaki bedevî kabileler hızlı ve vurgulu konuşurlardı. Bu hızlı konuşma sırasında hemzelerin net anlaşılabilmesi ve kaybolmaması için tahkik ile okumaktalardı.[49] İsa b. Ömer es-Sekafi[50](ö.149/766) "Temim kabilesinin (konuşmasından) ancak nebr yani tahkiki alırım" diyerek tahkikin Temim kabilesinin özelliklerinden olduğunu vurgulamıştır.[51]

---

[45] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/682.
[46] İbrahim Enis, *Fî Lehecâti'l-Arabiyye* (Kahire: Mektebetu Angelo Mısriyye, 1996), 78.
[47] Muhammed Ravvas Kal'acî, *Lugatu'l-Kur'an* (Suudi Arabistan: Daru'n-Nefais, 1985),41.
[48] Dabba', *Semîru't-tâlibin*, 77.
[49] Salim Muhaysin, *el-Muktebes*, 68.
[50] İsa b. Ömer es-Sekafi Basra doğumlu nahiv alimidir. Abdullah b. İshak ve İbn Kesir'den kıraat almıştır. Esmâ'i, Halil b. Ahmed el-Ferahîdî, Sîbeveyhi gibi âlimlerin de hocasıdır. H.149 senesinde vefat etmiştir. *el-İkmâl ve el-Câmi'* isimli iki nahiv eseri bulunmaktadır. Bilgi için bknz. Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyer-u e'lâmi'n-nubelâ*, thk. Şuayb el-Ernaût, Ali Ebu Zeyd (Beyrut Müessesetu'r-Risale, 1982), 7/200.
[51] İbrahim Enis, *Fî lehecâti'l-Arabiyye*, 78.

Temim kabilesi gibi Hicaz kabilesinin de hemzeyi tahkikle okuduğu bilinmektedir.[52]Ancak Hicaz kabileleri günlük konuşmalarında hemzeyi teshîl ile telaffuz ederken resmi konuşmalarında veya şiir gibi edebi kullanımlarında hemzeyi tahkik ile telaffuz etmeyi tercih ediyorlardı. Ebu Zeyd el-Ensarî (ö.215/830) ehl-i Hicaz, Huzeyl, Mekke ve Medine ehlinin hemzeyi tahkikle okumadığını söyler. Ancak İsa b.Ömer es-Sekafi (ö.149/766) Hicaz ehlinin bazı durumlarda hemzeyi tahkikle okuduğunu belirtmiştir.[53]

1.6.2. Tahfif

Hemzenin bir diğer okunuş biçimi olan tahfif, sözlükte hafif olmak, bir şeyi hafifleştirmek anlamına gelmektedir.[54] Kıraat ilmi ıstılahında ise okuyuştaki külfeti azaltmak maksadıyla hemzenin harf ve hareke yönünden doygunluğa ulaşmamasıdır.[55] Diğer bir deyişle harf veya hareke sesinin farklı yönlerden değiştirilmesidir.

Acele etmeden, sakin bir eda ve teenni ile konuşan hadarî Araplar bedevî Arapların aksine hemzenin telaffuzunda mübalağa göstermeyip tahfif etme yoluna gitmişlerdir. Huzeyl, Sekıf, Hevazin gibi kabileler, Mekke ve Medine ehli, Hicaz ehlinin de bir kısmı hemzeyi tahfif ile okumuşlardır.[56]

Hemzenin tahfif edilmesinin en önemli sebebi, mahrece uzaklığı sebebiyle telaffuzunun güç olmasıdır.[57] Telaffuzdaki bu güçlük okuyucuyu da zorlamaktadır. Ebu Şame (ö.665/1267), Hamza rivayetinin hemzeyi vakfen tahfif ettiğini esas alarak, okuyucunun nefes almak için durduğunda tahfif ile durmasının bir dinlenme ve kolaylık sağladığını söylemiştir.[58] İbnü'l-Cezerî de tahfifin sebebi konusunda Ebu Şame ile aynı görüşü paylaşır. Diğer bir sebebi İbn Mihran (ö.381/992) şöyle açıklar; Fesahat ve cezalet sahibi Araplar konuşma esnasında sakin hemzeyi, vakf

[52] Sîbeveyhi, *el-Kitab*, 3/553.
[53] İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 1/22.
[54] ez-Zebîdî, *Tacu'l-arus*, 23/235.
[55] İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 1/19
[56] İbrahim Enis, *Fî lehecâti'l-Arabiyye*, 79; Muhammed Ravvas, *Lugatu'l-Kur'an*, 44.
[57]Celaluddin es-Suyûtî, *el-İtkan fî ulumi'l-Kur'an*, thk.Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'risaleti Nâşirun, 2008), 209.
[58] Ebu Şâme, *İbrâzu'l-meânî*, 166.

halinde de harekeli hemzeyi terk eder.[59] Dolayısıyla hemzenin tahfifi konuşan kişiye edebi bir üstünlük sağlamış olur.

Söz konusu lehçelerin kıraat ilminde oluşturduğu ihtilaflar ile ilgili örnek verecek olursak Bakara suresi 14. Ayette geçen "مسْتَهْزِئُون" kelimesini Temim kabilesi hemzenin tahkiki ile okumuştur. Kureyş, Gatafan ve Kinane kabileleri ise hemzeyi tahfif ederek "مسْتَهزِيُون" şeklinde okumuşlardır.[60] Kıraat imamlarının konu ile ilgili ihtilafları ilerleyen bölümlerde incelenecektir.

Araplar dört farklı şekilde hemzeyi tahfif etmektedir. Bunlar; Teshîl, İbdal, Nakl ve Hazfdir.[61]

1.6.2.1. Teshîl

Tahfif yöntemlerinin ilki olan teshîl, ıstılâhî olarak hemze harfinin tamamını belli etmeden hemze harfinin kendisi ile harekesi cinsinden olan harf arasında bir ses ile telaffuz etmektir.[62] İkinci hemzenin harekesi fetha ise hemze ile elif-i med arasında, harekesi kesra ise hemze ile yâ-i med arasında, harekesi damme ise hemze ile vâv-ı med arasında bir sesle okunur. Bu durumda hemze tam olarak kendi mahrecinden çıkmayacaktır. Kendisi ve harekesi cinsinden olan harfin mahreci arasında kalacaktır. Sesin ve mahrecin arada kalmasından olsa gerek teshîl terimi yerine zaman zaman "beyne beyne" terimi kullanılmaktadır.[63]

Teshîl, aynı kelimede veya iki kelimede art arda gelen iki hemzeden biri veya ikisi için yapılır. Hemzelerin harekeleri aynı veya farklı olabilir. Ancak teshîl ehline göre iki hemze arasına harekeli ya da sakin herhangi bir harf veya tenvin girerse teshîl yapılmaz.[64]Bakara suresi 264. Ayette geçen " رِئاءَ الناس" kelimesi bu duruma örnektir. Birinci hemzeden sonra med harfi olan elif geldiğinde hemzelerin teshîl ile okunması mümkün olmaz.

[59] Ebu Şa'r, *Tahfîfu'l-hemezât*, 22.
[60] Yahya b. Ziyad b. Abdillah Manzur ed-Deylemî el-Ferra, *Kitabu fî'hi lugati'l-Kur'an*, thk.Cabir b. Abdullah es-Seri' (İnternet üzerinden yayınlanmıştır: 2014), 15.
[61] Salim Muhaysin, *el-Muktebes*, 69.
[62] Ebu Şâme, *İbrâzu'l-meâni*, 128.
[63] Ebu Şâme, *İbrâzu'l-meâni*, 128.
[64] ed-Dânî, *Ca'miu'l-beyan*, 229.

1.6.2.2. İbdal

Istılâhî olarak ibdâl bir harfin yerini başka bir harfin almasıdır.[65] قوم kelimesinin çekime girdiğinde ayn'ul fiili olan vâv harfinin elife dönüşerek قام şeklini alması gibi. Birçok harfin birbiri yerine ibdâl edilmesi mümkündür.

İbdal sarfî ve lugavî olarak ikiye ayrılmaktadır. Sarfî ibdâl bir kelimede zaruri olarak yapılması gereken değişikliği ifade eder. "طويت دائما" şeklinde kodlanmış toplam sekiz hece harfin sarfî ibdâli mümkündür.[66] İbn Malik ve Muradî bu sekiz harfe dokuzuncu olarak ه harfini de ekler. Bazı sarf âlimleri ج ve ن harfini de ekleyerek bu sayıyı on bire çıkartır. Bir kelime sarfî ibdâle uğramışsa artık aslı kullanılmaz. Sadece değişime uğrayan hali kullanılır. قوَم ve قام gibi. Lugavî ibdâl ise, sarfî ibdâlin aksine zorunlu değildir ve bütün hece harfleri arasında yapılabilir. Lugavî ibdâl edilen kelimenin ibdâl öncesi ve sonrası hali yine kullanılabilir.[67] هتل ve هتن gibi.

Harflerin birbirine ibdâli uzun ve geniş bir içeriğe sahiptir. Fakat araştırmanın konusu gereği ibdâl konusu hemze özelinde işlenecektir. Hemzenin ibdâli şöyledir; kendisi sakin olan hemzenin öncesindeki hareke cinsinden med harfine dönüşmesidir. Öncesindeki hareke fethaysa elif-i med, kesraysa yâ-i med, dammeyse vâv-ı med harfine dönüşmesidir.[68] يؤمنونkelimesindeki hemzenin vâv-ı med ile ibdâl edilerek يُومنون şeklinde okunması gibi. Harekeli hemzenin ibdâli de kendinden önceki harfin harekesi cinsinden vâv ve ye harflerine dönüşmesidir.[69] يُؤاخذ kelimesindeki hemzenin يُواخذ şeklinde okunması gibi. Mütevatir kıraatlerde çokça örneği bulunan ibdâl konusu ile ilgili gerekli örneklere araştırmanın ikinci bölümünde değinilecektir.

Hemze bazı lehçelerde ayn harfine de ibdâl edilmiştir. An'ane terimiyle ifade edilen hemzenin ayn harfine dönüştürülmesi Temim kabilesinin lehçe özellikleri

---

[65] Muhammed b. Hasan er-Razi el-Esterabâdî, *Şerhu şafiyeti İbn Hacib*, thk.Muhammed Nur el-Hasan (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, 1975), 3/197.
[66] Suyutî, *Hemu'l-hevâmi' fî şerhi cemi'l-cevâmi'*, 3/428.
[67] Süleyman b. Salim b. Reca es-Sehimi, *İbdalu'l-hurufi fî lehecâti'l-Arabiyye* (Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1995), 76
[68] Sîbeveyhi, *el-Kitab*, 3/554.
[69] Ebu Şa'r, *Tahfîfu'l-hemezât*, 24.

arasında mevcut olan fakat fasih kabul edilmeyen bir okuyuş tarzıdır.[70] أشْهد أنّ yerine أشهد عَنّ şeklinde okunması gibi.

Hemze bahsedilen harflere ibdâl edilebildiği gibi birtakım harflerin de hemzeye ibdâli söz konusu olabilmektedir. Elif-i med, yâ-i med, vâv-ı med, he ve ayn harfleri zaman zaman hemzeye ibdâl edilmiştir. Konu ile ilgili örnek verilecek olursa İbn Cinni (ö. 392/1002), Eyyub es-Sahtiyânî (ö. 131/749)'nin ولا الضالين kelimesini telaffuz ederken dad harfini çeken elif-i medi hemzeye ibdâl ederek ولا الضألين şeklinde okuduğunu rivayet eder.[71]Şairlerin de şiirlerinde kafiyeyi sağlamak için bazı kelimeleri hemzeledikleri görülmüştür.[72]

İbdalin sıhhati için birtakım şartlar belirlenmiştir. Bunlardan biri التقارب الصوتية diye ifade edilen fonetik yakınlıktır. İbdal edilecek harfler arasında mahreç yakınlığı veya sıfat birliğinden kaynaklanan mütekâriblik veya mütecânislik ilişkisi ibdâlin bir şartı olarak kabul edilmiştir. Diğer bir şart ise ibdâle uğrayan kelimenin önceki ve sonraki halinin çekimlerinin aynı olmasıdır.[73]

İbdal terimi zaman zaman ıvaz ve kalb ifadelerine benzetilmektedir. Kısaca değinecek olursak ıvaz, bir kelimenin farklı sigalarında veya müradiflerindeki harflerin değişimini ifade eder. Örneğin; زنديق kelimesinin iki farklı çoğulundan biri olan زندقة kelimesinde te harfinin yerini yine aynı anlama gelen زناديق kelimesindeki ye ile değişmesi ivaz terimi ile ifade edilir. İbdali ivazdan ayıran en önemli özellik, bir harfin ibdâli söz konusu olduğunda harfin önceki ve sonraki halinin mekânı aynıdır. İbdal edilse bile harfin mekânı değişmez. Oysa ıvazda örnekte de görüldüğü gibi yer değişikliği mümkündür. Ayrıca bir harf ibdâl edildiğinde aslı ile aynı anda kelimede bulunamaz. Genel kuralın aksine ivaz da ise asıl harf ile ivaz edilen harf zaruri durumlarda aynı anda kelime içinde bulunabilir.[74]Bir diğer fark, bir harf ibdâl edildiğinde aslı ile sonraki hali arasında

[70]Ahmed Alemuddin el-Cündî, *el-Lehecâtü'l-Arabiyye fi't-'turâs* (Libya: Daru'l-Arabiyyeti li'l-Kitab, 1983), 1/366; Mustafa Bilican, *Kıraatlerin Tevcihinde Temim Lehçesinin Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2019), 22.
[71] İbn Cinni, *Sırru sana'ati'l-irab*, 72.
[72] Ebu Evs İbrahim eş-Şemsan, *İbdalu ilâ hemze ve ahrufi'l-ılle fi dav'i kitabi sırrı sanaa'ti'l-irab* (Kuveyt: Meclisu'n-Neşri'l-Ilmî, 2002), 30.
[73] es-Sehimi, *İbdalu'l-hurufi fî lehecâti'l-Arabiyye*, 81.
[74] es-Sehimi, *İbdalu'l-hurufi fî lehecâti'l-Arabiyye*, 72.

bir benzerlik bulunur. Hemze ibdâl edilirken harekesi cinsinden bir harfe dönüştürülmesi gibi. İvaz da ise böyle bir benzerliğe ihtiyaç yoktur.

İbdal ile benzerliği olan hatta eş anlamlı olarak kullanılan diğer bir terim de "kalb"dir. Kalb bir kelime içerindeki harflerin birbirleriyle yerlerinin değiştirilmesini ifade eder. جذب – جبذ gibi. Sarf âlimlerine göre kalb, illet harfleri ve hemze arasındaki değişimi ifade eder.[75]İbdal ile olan benzerliği de bu sebepledir.

1.6.2.3. Nakl

Nakl, harekeli hemzenin kendisinin düşmesi ve harekesinin kendinden önceki sakin harfe geçmesi halidir. Aynı kelime içerisinde veya art arda gelen iki kelime arasında nakl yapılması mümkündür.[76] مسْؤُلا kelimesinin مسُولا şeklinde okunması veya خلْوْ إلى ifadesinin خلَوِ لى şeklinde okunması gibi. Nakl konusunda önemli bir husus şudur ki; mim-i cemi'lerden sonra gelen hemzeler istisnai olarak nakl edilmez. منهمْ أمْيّون kelimelerinde olduğu gibi hemzenin mim-i cemiden sonra nakli söz konusu olmaz.[77]

1.6.2.4. Hazf

Iskat veya hazf şeklinde eşanlamlı olarak kullanılan terim, harfin harekesi ile birlikte tamamen kelimeden çıkmasını ifade eder. Kelime içerisinde harften herhangi bir eser kalmaz. Tek kelime içerisinde olabildiği gibi art arda gelen iki kelime arasında da olabilmektedir.[78] الخاطئين kelimesinin الخاطِين şeklinde okunması veya جاء أحد kelimelerinin جا أحد şeklinde okunması gibi.

Hazf i'lalî ve terhîmî olmak üzere ikiye ayrılır. Hazf-i i'lalî belirli bir sebep yüzünden zorunlu olarak yapılan hazfi ifade eder. Fiillerin çekime uğradığında kullanım kolaylığı sağlamak için bazı harflerinin düşmesi örnek olarak verilebilir. Aslı استطاع olan kelimedeki ت ve ط harflerinin yan yana bulunması telaffuzu

[75] Suyutî, *Hemu'l-hevâmi' fî şerhi cemi'l-cevâmi'*, 3/440.
[76] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1282.
[77] Ebu Şa'r, *Tahfîfu'l-hemezât*, 26.
[78] Ali Muhammed Dabba',*el-İdâetu fî beyani usûli'l-kıraat* (Mısır: Mektebetu'l-Ezheriyyeti Li't-Turâsi, 1999), 24.

zorlaştırır. İdgam da edilemediğinden ت harfi hazf edilmiş ve kelime اسطاع şeklinde okunmuştur. Hazf-i terhîmî ise belirli bir sebebe dayanmadan zorunluluk olmaksızın yapılan hazfdir. على الماء ifadesinin علماء şeklinde okunması gibi.[79]

1.6.3. Hemzenin Okunuşuyla İlgili Diğer Hükümler

Hemzenin okunuşuyla ilgili bahsi geçen hükümlerin yanı sıra yardımcı mahiyetinde bulunan bazı hükümler bulunmaktadır. Kıraat imamlarının hemzeyi telaffuz etme biçimlerini teorik olarak anlayabilmek bu hükümlerden kısaca bahsedilecektir.

a- Revm: Ebu Amr ed-Dânî'ye göre revm, sesin çoğu gidip, hafif bir ses kalıncaya kadar harekeyi zayıflatmaktır.[80] İbnü'l-Cezerî ise "Harekeyi, hafif bir sesle okumaktan ibarettir" şeklinde tanımlamıştır.[81] Revm vakf halinde kelimenin son harekesinin kesra veya damme olması durumunda yapılır ve harekenin üçte biri kadar bir ses ile telaffuz edilir. Kelime sonundaki hareke fetha ise revm yapılmaz. Zira fetha zayıf bir harekedir ve sesi zayıflatıldığında kendisinden bir şey kalmayacaktır. Ed-Dânî, revmin gözleri görmeyen kimseler için vakf halinde harekeyi belli etmek için yapıldığını zikretmiştir.[82]

Revm ile yakın anlamda kullanılan ihtilas terimi, harekeyi hızlı telaffuz etmek anlamına gelir. Amelî olarak revme çokça benzese de bazı noktalarda ondan ayrılır. Revm sadece vakf halinde ve kelime sonunda yapılırken ihtilas vasl halinde ve kelime ortasında yapılabilmektedir. Revm kesra ve dammede yapılırken ihtilas üç harekede de yapılabilir. Revmde harekenin üçte biri telaffuz edilirken, ihtilas da harekenin üçte ikisi telaffuz edilir.[83]

---

[79] Muhammed b. Hasan er-Razî Necmuddin el-Esterabâdî, *Şerh'u şafiyeti İbn Hacib*, thk. Muhammed Nur Hasan ve diğerleri(Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-Ilmiyye,1975),3/292; Muhammed Abdusselam Şahin, *Mecmûatu'ş-şafiyeti fi ılmi't-tasrîf-i ve'l-hattı* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-ılmiyye, 2014), 2/418.

[80] Ebu Amr Osman B. Said ed-Dânî, *et-Tahdîd fi'l-itkâni't-tecvîd*, thk: Ğanim Kaddûri Hamed (Umman: Dâru Ammâr, 2000), 169.

[81] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 3/1862.

[82] ed-Dânî, *et-Tahdid*, 169.

[83] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 3/1879; Ed-Dânî, *et-Tahdid*, 95; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *Leṭâ'ifü'l-işârât li-fünûni'l-ḳırâ'ât* (Suudi Arabistan: Merkezu'd-Dirâsâti'l-Kurâniyye,tarihsiz), 3/1208; Fatih Çollak , "Revm",*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008),35/31.

Vakf halinde yapılan revm ihtiyârîdir ve kârînin tercihine bırakılmıştır. Ancak vasl veya vakf halinde yapılabilen ihtilas vaciptir. Yusuf suresi 11. Ayette geçen لا تَأْمَنّا kelimesinin ihtilas veya işmam ile okunması Ebu Ca'fer dışındaki kıraat imamlarına göre zorunludur.[84]

b- İşmam: İbnü'l-Cezerî' nin "Ses olmaksızın harekeye işaret etmek" şeklinde tanımladığı işmam, vakf veya vasl halinde harfin harekesini belli etmek için dudakları öne toplamayı ifade eder. Ancak işmam sadece damme hareke için yapılır. Kesra ve fetha hareke için yapılmaz.[85]İşmam kulağı duymayan kimselerin, vakf halinde kelimenin son harekesini fark edebilmesi için yapılmaktadır. Mim-i cemi' ve müenneslik alameti olan ta-i te'nîste vakf edildiğinde işmam yapılmaz. [86]

İşmam zikredilen anlamının yanı sıra ز ve ص harflerinin seslerinin karıştırılması anlamında kullanılır. الصِّراط، يصْدُرُ gibi kelimelerdeki ص harfi، ص ve ز arasında bir ses ile telaffuz edilmektedir.

İşmamın bir diğer kullanım şekli de fa'ul fiilinin harekesi aslen damme olup sarfî çekimden dolayı kesraya dönüşmüş kelimelerde, harekenin aslını belli etmek için kesra ile damme harekesi arasında bir ses ile okumaktır. Önce damme harekesi daha sonra kesra harekesi belirtilerek okunmaktadır. قِيلَ, غِيضَ kelimelerinde olduğu gibi. İşmam denildiğinde üç farklı okuyuş şekli akla gelmelidir.[87]

c- İdhal: Art arda gelen iki hemze arasında, hemzelerin tahkik veya teshîl ile okunduğu sırada yapılır. Hemzelerin tahkik veya teshîl ile telaffuz edildiği sırada iki hemze arasına bir elif-i med eklenerek, birinci hemzenin bir elif miktarı med edilmesini ifade eder.[88]

d- Sekte: Kelimenin telaffuzu sırasında nefes almadan sesin kesilmesi anlamına gelir. Okuyuş esnasında vakftan daha kısa bir müddet nefes almaksızın duraksamayı gerektirir. Sekte sadece vasl halinde ve sakin harf üzerine yapılır. Ayrıca sekte tercihe bırakılmamış olup sekte yapılacak yerler sahih rivayet ile sabittir.[89]

---

[84] Emâni Bnt. Muhammed Aşur, *el-Usûlü'n-neyyirât fi'l-kıraât* (Irak: Medâru'l-Vatan li'n-Neşr, 2011), 65.
[85] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 3/1863.
[86] el-Kastallânî, *Leṭâ'ifü'l-işârât*, 3/1214-1217.
[87] Emâni bnt. Aşur, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 65.
[88] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1131.
[89] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/786, 2/1312.

1.7.HEMZEYLE İLGİLİ İHTİLAFLARIN SEBEPLERİ

Dillerin oluşumunu tamamlayan önemli faktörlerden biri lehçelerdir. Lehçeleri oluşturan ana unsurların ilki toplulukların ayrışması sonucu ortaya çıkan dilsel farklılıklardır. Tarih boyunca birçok dil adı geçen unsur sebebiyle lehçelere ayrılmış hatta müstakil yeni diller bile icat edilegelmiştir.[90]Söz konusu ana unsur etrafında ortaya çıkan toplumsal ve coğrafi sebepleri de göz ardı etmemek gerekir. İletişimin günümüzdeki kadar yaygın ve kolay olmadığı bir dönemde dağlar veya nehirler sebebiyle ayrışmış bir bölgede yaşayan topluluğun diğer millet ve toplumlardan soyutlanmasıyla dil gelişimi de duraksayacaktır. Bu durum bölgede yaşayan halkın kendine ait tabirler, terimler ve konuşma tarzı oluşturması diğer bir deyişle kendine has bir lehçe oluşturması demektir. Toplumun siyasi ortamı, şehirleşme oranı, edebiyat seviyesi, geçim kaynakları dahi lehçelerin oluşumu üzerinde etkilidir

Lehçelerin oluşumunu tetikleyen diğer bir ana unsur, savaş veya göç sebebiyle dilsel çatışma ve etkileşimlerin ortaya çıkmasıdır.[91] Tarih boyunca süregelen savaş ve göç silsileleri farklı milletlerin karşılaşmasına ve karışmasına zemin hazırlamıştır. Farklı toplulukların karşılaşması, tanışması ve hatta aynı bölgede yaşamak durumunda kalmaları dil kaynaklı büyük bir iletişim sorununu da beraberinde getirmiştir. Nitekim Hz. Peygamber (s.av.)'in vefatı sonrasındaki dönemde yapılan fetihler de benzer sonuçları vermiştir. Malumdur ki sahabenin Kur'ân-ı Kerim'in cem edilmesi, çoğaltılmasındaki çabası yine benzer sebepledir.[92]

İlk dönem Arapçasında sayılan gerekçelerle oluşan lehçeler arasındaki farklılıklar dilin birçok alanına yayılmıştır. Bahsedilen bu ihtilaflar gerek dilin yapısını oluşturan gramer kuralları gerekse dilin malzemesi olan harflerin telaffuzları üzerinde yayılmıştır. Çalışmanın konusu olan hemze için de durum farklı olmamıştır. Zor yaşam şartlarına sahip, sert yapılı bedevîlerin hemzeyi yine kendi yapılarına uygun şekilde tahkik ile vurgulu okuyuşlarına karşılık nispeten rahat şartlar altında yaşayan, yumuşak ve rahat konuşma tarzına alışık hadarî

[90] İbrahim Enis, *Fî lehecâti'l-Arabiyye*, 21.
[91] İbrahim Enis, *Fî lehecâti'l-Arabiyye*, 23.
[92] Mekki b. Ebi Talip el-Kaysî, *el-İbâne an meâni'l-kıraat*, thk. Abdulfettah İsmail Şelebî (Kahire: Dâr'u Nahdatu Mısr, 1977)62.

Arapların hemzeyi tahfif ile okumaları lehçeler arası ayrılığın bir örneğini teşkil etmektedir.

Lehçesel farklılıklara ek olarak Arap alfabesinin ilk harfi olan hemze hakkında gerek harf olup olmayışı gerekse okunuş ve yazılışı açısından birçok ihtilaf söz konusudur.

Hemzenin harf olup olmaması hususundaki ihtilafların bir sebebi, ilk dönem Arapçasında hemzeye ait bir sesin var oluşu fakat şeklinin bulunmayışıdır. İlk mushafların yazılması sırasında sarı ve kırmızı noktalar sayesinde sorun çözülmeye çalışılmış fakat yeterli olmamıştır.[93] Halil b. Ahmed'in(ö.175/791) mahrecinin yakınlığı sebebiyle ayn (ع) harfinin kafasını hemze işareti olarak icat etmesiyle hemzenin yazımıyla alakalı sorunlar da çözülmüştür.[94] Her ne kadar harf olmadığını iddia edenler bulunsa da hemzenin kendine ait sesi, görüntüsü, mahreci ve sıfatları bulunmaktadır. Bu durumda hemzenin bir harf olmadığını söylemek doğru olmayacaktır. Konu ile ilgili bilgi araştırmanın ilk başlığında da verilmiştir.

Hemzenin telaffuzuna gelince ise; dilbilimciler, kıraat imamları ve âlimleri hemzenin okunuşuyla ilgili birçok görüş öne sürmüştür. Ortaya çıkan görüşlerin farklılığındaki ana sebep ise hemzenin telaffuzundaki zorluktur. Hemze okunuş açısından harflerin en ağırıdır. Mahreç açısından da ağıza en uzak mahrece sahiptir.[95] Öte yandan hemze cehr ve şiddet gibi iki kuvvetli sıfatı kendisinde barındırmaktadır. Bu durumda hemzenin okunuşunda ciddi bir külfet oluşturmaktadır. Diğer harflerin sakin hali harekeli hallerinden çok daha kolay telaffuz edilirken hemzenin sakin hali veya vakf halindeki durumu harekeli halinden çok daha zor telaffuz edilmektedir.[96] Dolayısıyla hemzeyi telaffuz etmekte zorlanan Araplar teshîl, ibdâl, hazf gibi hemzenin okunuşunu kolaylaştırıcı yollara başvurmuşlardır.[97]

[93] Ebu Amr ed-Dânî, *el-Muhkem*, 2.
[94] Ali Casim Süleyman, *Mevsuat'ul-meâni'l-huruf el-Arabiyye*, 6.
[95] Adil Ebu Şa'r, *Tahfîful-hemezât*, 22.
[96] Ebu Şâme, *İbrazu'l-meâni*, 149.
[97] Muhammed Salim Muhaysin, *el-Muktebes min'el-lehecâti'l-Arabiyye ve Kurâniyye* (Kahire : Dâru Muhaysin,2002), 67.

2. BÖLÜM
KIRAAT İLMİNDE HEMZENİN YERİ VE MÜTEVÂTİR KIRAAT İMAMLARININ HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

2.1.KIRAAT İLMİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

2.1.1. Kıraat İlminin Tarifi ve Konusu

Kıraat kelimesi ق-ر-أ kökünden türemiş olup sözlükte "okumak, biraraya getirmek ve toplamak" anlamına gelmektedir.[1] Istılâhî olarak ise İbnü'l-Cezerî kıraat ilmini, Kur'an-ı Kerim kelimelerinin nasıl eda edileceğini ve kıraat imamlarının Kur'an-ı Kerim kelimeleri üzerindeki ihtilaflarını bilmek şeklinde tanımlar.[2] Abdulfettah el-Kâdî, Kur'an kelimelerinin okunuşu bilmek, üzerinde ihtilaf veya ittifak edilenlerin edâ yollarını ve her bir vecihi nakleden kimseyi bilmek şeklinde tanımlamıştır.[3] ed-Dimyâtî'ye göre ise Kur'an kelimelerini hazf, isbat, tahrik, iskân, fasl, vasl, ibdâl gibi konular açısından semaen nakleden râvîlerin ittifak ve ihtilaflarını bildiren bir ilimdir.[4]

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere kıraat ilminin konusu, Kur'an kelimelerinin med, kasr, tahfif, sekte gibi birçok durumunu ele almaktır.

Kıraat ilmi konuları ele alış bakımından ikiye ayrılır: Usûl ve ferşiyyat. Usûl kısmı; istiâze, besmele, aynı kelimede iki hemzenin yan yana gelmesi, iki kelimede iki hemzenin yan yana gelmesi, müfred hemzenin durumu, idğam, izhar, ha-i kinaye(zamir), cem'i mimleri, imale, taklil, lam-ı tarifin okunuşu, lafzatullah, vakf, sekte, ha-i sekt gibi birçok konuyu kapsar. Ferşiyat kısmı ise Kur'an-ı Kerim'in başından sonuna kadar usûl içerisindeki kurallara istisnai olarak dâhil edilmeyen, kıraat imamlarının üzerinde ihtilaf ettiği ve farklı vecihlerle okudukları kelimeleri içine almaktadır. [5]

---

[1] ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 1/363.
[2] Muhammed B. Muhammed B. Muhammmed İbnü'l-Cezerî, *Muncidu'l-mukriîn ve murşidu't-tâlibîn*, thk. Zekeriyya Umeyrat (Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-Ilmiyye, 1999), 39.
[3] Abdulfettah b. Abdulğani el-Kâdî, *el-Budûru'z-zâhirati fi'l-kıraati'l-aşri'l-mütevâtirati* (İstanbul: Daru'l-Ğavsânî, 2018), 23.
[4] Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Abdulğanî ed-Dimyâtî el-Benna, *İthâfu fudalâi'l-beşeri fi'l-kıraati'l-erbeate Aşera*, thk. Enes Mehra (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-Imiyye),6.
[5] Abdulfettah el-Kâdî, *el-Budûru'z-zâhirat*,23; Emâni Bnt. Aşur, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 45.

2.1.2. Kıraat İlminin Kısımları

Kıraat ilmi isnad açısından mütevâtir, meşhur, âhad, şazz, mevzu ve müdrec kıraatler olmak üzere altıya ayrılır.

a- Mütevâtir kıraatler: Yalan üzere birleşmesi mümkün olmayacak bir topluluğun yine böyle toplulukla rivayet ettiği kıraatlerdir.

b- Meşhur kıraatler: Senedi sahih olmakla birlikte mütevâtir seviyesine ulaşmamış kıraatlerdir.

c- Âhad kıraatler: Senedi sahih olup mütevâtir seviyesine ulaşmayan, Arap dili kaidelerine ve Mushaf-ı Osmânî'ye uygunluk arz etmeyen kıraatlerdir.

d- Şâz kıraatler: Arap dili kaidelerine ve Mushaf-ı Osmânî'ye uygun olsa da senedi sahih olmayan kıraatlerdir.

e- Mevzû kıraatler: Hiçbir aslı veya senedi olmadığı halde rivayet edilen kıraatlerdir.

f- Müdrec kıraatler: Tefsir maksadıyla okuyuşa eklenen kelime ve notlardır.

Kıraat çeşitleri kabul ve ret açısından ikiye ayrılır;

a- Sahih Kıraatler: Mütevâtir seviyesine ulaşmış olup kabul şartlarına uygun olan kıraatlerdir. Kabul şartlarına göre okuyuşun Mushaf-ı Osmanî hattına uygun olması, Arap dili kaidelerine uygun olması ve senedinin muttasıl olması gerekir. Yedi ve on kıraat diye bahsedilen kıraatler sahih kıraatlerdir. Bu kıraatleri inkâr etmek ve reddetmek câiz değildir.

b- Sahih Olmayan Kıraatler: Söz konusu üç şartı taşımayan kıraatler şazz sayılmıştır. Hasan-ı Basrî, İbn Muhaysın, Yahya el-Yezîdî, A'meş'in kıraatleri böyledir. Bu kıraatlerin Kur'an'dan sayılması ve namazda tilavet edilmesi caiz değildir.[6]

2.1.3. Hemzenin Kıraat İlmindeki Yeri

Araştırmanın konusu olan hemze kıraat ilminin usûl konuları içerisinde yer almaktadır. Bir kelimede yan yana gelen hemze, iki kelimede art arda gelen hemze,

[6] ed-Dânî, *et-Teysîr*, 34-38; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/117; Abdulfettah b. Abdulğani el-Kâdî, *el-Kıraâtu'ş-şâzze ve tevcîhuhâ min luğati'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Ilmiyye, 1981), 8; Ali el-Caferî, *el-Esâsu fî ılmi'l-kıraat* (Kahire: Menşûrâtu Erviga, 2015), 255.

müfred (tek başına) hemze, nakl olmak üzere konuyla ilgili ihtilaflar dört başlık altında incelenir. Burada şunu belirtmek gerekir ki iki kelimede art arda iki hemzenin geldiği ifadelerde vasl halinde yapılan tahfif sadece birisi için yapılır. Diğer bir deyişle birinci hemze tahkik edilmişse ikincisi tahfifle okunur. İki hemze birlikte tahfif edilmemiş ancak ikisi birlikte tahkik ile okunmuştur. Tahkikle okuyan imamlar olduğu gibi tahfif eden imamlarda bulunmaktadır. Hemze ferşiyyat kısmında da ayrıca bir yer tutmaktadır.

Araştırmanın bu bölümünde mütevâtir kıraat imamları ve râvîlerinin hayatlarına kısaca değinilerek hemze hususundaki görüşleri ve yaklaşımları ele alınacaktır. Her imamın iki meşhur râvîsi bulunmaktadır. İmamların hemze ile ilgili okuyuş şekillerine yer verilirken, râvîleri arasındaki ihtilaflara da yer verilecektir. İmamlar arasında birinci sırada bulunan İmam Nafi'nin iki râvîsi arasında ihtilafların fazla olması sebebiyle, râvîleri ayrı başlıklar altında incelenecektir. Diğer imamların râvîleri ise aralarındaki ihtilafların az olması sebebiyle aynı başlık altında incelenecektir.

2.2.MÜTEVÂTİR KIRAAT İMAMLARININ HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

2.2.1. NAFİ, RÂVÎLERİ VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

Adı Nafi b. Abdurrahman b. Ebi Nuaym, künyesi Ebu Ruveym veya Ebu Abdurrahman'dır. 70/689 yılında Isfahan'da doğmuş, 169/785 yılında Medine'de vefat etmiştir. Medine imamı olarak meşhur olan İmam Nafi, Ebu Hureyre, Abdullah b. Abbas gibi sahabîlerden kıraat almış olan Medineli yetmiş tabiîne arzen kıraat okumuştur. Dolayısıyla senedi mütevâtiren Hz. Peygamber'e dayanmaktadır.

70 seneden fazla kıraat okutan İmam Nafi'den arz ve sema yoluyla birçok kişi kıraat öğrenmiştir. Kendisinden rivayet edenler arasında en meşhurları Kalun ve Verş'tir.

İmam Nafi'nin kıraat ilmindeki remzi ا 'dir.[7]

[7]ez-Zehebî, *Siyeru e'lami'n-nubelâ*, 7/336; Emînu'd-Din Abdulvehhab b. Selâr, *Kitâb'u tabakâti'l-kurrâi's-Seb'a*, thk. Ahmed Muhammed Arrûz (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2013), 70.

2.2.1.1.Kâlûn ve Hemzeyi Okuma Biçimleri

Adı İsa b. Mina, künyesi Ebu Musa'dır. 120/737 yılında Medine'de doğmuş, 220/835 yılında Halife Me'mun döneminde Medine'de vefat etmiştir. Üçüncü nesilden dedesi, Hz Ömer'in hilafeti sırasında Rum diyarından Medine'ye göç etmiştir. Dolayısıyla Kalun aslen Rumî'dir.

Nafi, İsa b. Mina'ya kıraatinin güzel olması sebebiyle Rumca "iyi,güzel" anlamına gelen "Kâlûn" lakabını vermiştir. Bu lakap ile meşhur olmuştur.

Kıraati doğrudan İmam Nâfi'den alan Kalun, Nâfi'nin hem öğrencisi hem de üvey oğludur. Üvey babasının vefatından sonra da O'nun yerini almış, Medine'nin kıraat imamı olmuştur. Kâlûn, İmam Nafi dışında Ebu Cafer'in ravilerinden biri olan İsa b. Verdan'a kıraat okumuştur. Kendisinden de çokça kişi kıraat almış, rivayet etmiştir. Kalun'dan rivayet edenler arasında meşhur olanlar birisi de Kisâi'dir.

Kâlûn'un kulaklarının az duyduğu, Kur'an okuyan birinin dudak hareketlerine bakarak hatalarını tespit ettiği rivayet edilmiştir.[8]

Kıraat ilmindeki remzi ب'dir.

Kalun, kıraatte mim-i cemileri sıla ile okuması ve kasr ehli olmasıyla diğer râvîlerden ayrılır. Hemze ile ilgili görüşleri üç başlık altında incelenecektir.

a- İki Hemzenin Bir Kelimede Gelmesi: Kâlûn, iki hemzenin bir kelimede art arda geldiği durumlarda hemzenin harekesine bakmaksızın ikincisini teshîl mea'l-idhal-i elif ile okur.[9]

ءَأَنْذرتهم ⇨ ءَاأ●نْذرتهم (Teshîl mea'l-İdhal)

أَءِنّا ⇨ ءَاإِ●نّا (Teshîl mea'l-İdhal)

أَؤُنبئكم ⇨ ءَاأُ●نبئكم (Teshîl mea'l-İdhal)

Bazı kelimelerde ise istisnai olarak sadece teshîl ile okumaktadır. Bu kelimeler şöyledir[10]:

أَئِمّة [11] ⇨ أإِ●مّة (Teshîl)

[8] Muhammed Salim Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'an abra't-Târîh* (Beyrut: Dar'ul-Cîl, 1992),1/496.
[9] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1155.
[10] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1159,1169,1192.
[11] Tevbe 9/12; Enbiya 21/73; Secde 32/24; Kasas 28/5,41.

ءَآلهتنا [12] ⇨ ءَاَ●لِهتنا (Teshîl)

ءَامنتم [13] ⇨ ءَاَ●مَنْتم (Kalun bu kelimeye bir istifham hemzesi ekler ve ikinci hemzeyi de teshîl ile okur)

أشَهِدُوا خَلْقَهُمْ [14]ifadesini ise bir hemzeden sonra dammeli bir hemze ziyade ederek iki vecih olarak okur. Önce teshîl mea'l-idhal-i elif ile daha sonra sadece teshîl ile okumaktadır.[15]

أشَهِدُوا خَلْقَهُمْ ⇨ أاؤُ●شَهِدواخلقهم (Teshîl mea'l-idhal)

أشَهِدُوا خَلْقَهُمْ ⇨ أؤُ● شَهِدواخلقهم (Teshîl)

b- İki Hemzenin İki Kelimede Gelmesi: Hemzelerin harekeleri aynı veya farklı gelebilmektedir. Hemzelerin aynı olduğu durumlarda ikisi de fethalı ise ilk hemzeyi hazf ederek (düşürerek) ikinci hemzeyi tahkik ile tevassut ve kasr ile med ederek okumaktadır. Okuma sırası açısından kasr mukaddemdir.[16]

جآءَ أحدكم ⇨ جآ أحدكم (Hazf)

Hemzelerin ikisi kesralı ise birinci hemzeyi teshîl ile ikincisini tahkik ile tevassut ve kasr ile med ederek okumaktadır. Okuma sırası açısından tevassut mukaddemdir.

هؤلاء إن ⇨ هؤلاء●إن (Teshîl)

بالسوء إلا kelimesini ise birinci hemzeyi teshîl, ibdâl ve idgam olmak üzere üç vecih ile okur.[17]

بالسوء إلا ⇨ بالسوء● إلا (Teshîl)

بالسوء إلا ⇨ بالسوىِ إلا (İbdal)

بالسوء إلا ⇨ بالسوّ إلا (İdgam)

Hemzelerin ikisi dammeli ise -ki bu durum Kur'ân-ı Kerim'de bir yerde geçmektedir- birinci hemze teshîl ile ikincisi tahkik ile tevassut ve kasr edilerek okumaktadır. Okuma sırası açısından tevassut mukaddemdir.[18]

---

[12] Zuhruf 43/58.
[13] Araf 7/123; Şuara 26/49; Taha 20/71.
[14] Zuhruf 43/19.
[15] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1185
[16] Ebî Abdullah Muhammed b. Sufyan el-Kayrevânî, *Kitâbu'l-hâdî fi'l-kıraati's-seb'a*, thk.Yahya Abdurrezzak el-Ğavsanî (İstanbul: Dâru'l-Ğavsanî, 2019), 1/439.
[17] Muhammed Salim Muhaysin, *el-Hâdî şerhu Tayyibeti'n-neşr fi kıraati'l-aşr* (Beyrut: Dâru'l-Cîl,1997), 1/209.
[18] Ebu Şâme, *İbrâzu'l-meânî*, 141.

أولياءُ ● أُولئك (Teshîl) ⇨ أولياءُ أُولئك [19]

Hemzelerin harekelerinin farklı olması durumu beş şekilde mevcut olmaktadır.

Birincisi fetha, ikincisi kesralı olursa ikinci hemze teshîl ile okunur.

تفىءَ اِ●لى (Teshîl) ⇨ تفىءَ إلى

Birincisi fetha, ikincisi damme olursa ikinci hemze teshîl ile okunur.

جاءَ اُ●مّة (Teshîl) ⇨ جاءَ أُمَّة

Birincisi damme, ikincisi kesra olursa iki vecih ile okunur. İlk vecihte ikinci hemze teshîl ile okunur, ikinci vecihte ikinci hemze vâv harfine ibdâl edilerek okunur.

يشآءُ اِ●لى (Teshîl) ⇨ يشآءُ إلى

يشآءُ وِلى (İbdal) ⇨ يشآءُ إلى

Birincisi damme, ikincisi fetha olursa ikinci hemze vâv harfine ibdâl edilir.

السفهآءُ وَلى (İbdal) ⇨ السفهآءُ ألا

Birincisi kesra, ikincisi fetha olursa ikinci hemze yâ harfine ibdâl edilir.[20]

السمآءِ يَوْ (İbdal) ⇨ السمآءِ أوْ

Kur'ân-ı Kerim'de kesralı hemzeden sonra dammeli hemzenin geldiği bir yer mevcut değildir.

Tahrîrât[21]: Kıraatler cem edilirken aynı ayet içerisinde mim-i cemi', medd-i munfasıl ve farklı harekeli olup iki ayrı kelimede art arda iki hemze gelirse vecihleri şu sıralama ile okunur[22];

وَمِنْهُم مَّن يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ **وَمِنْهُم** مَّن يَمْشِي **عَلَى** أَرْبَعٍ

يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ[23]

مَا يَشَاءُ إِنَّ **عَلَى أَرْبَعٍ** **وَمِنْهُم**

[19] Ahkaf 46/32.

[20] Emânî bnt. Aşûr, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 91.

[21] Tahrîrât: Kıraatleri cem ederek (hepsini veya bir kısmını aynı anda) okuyan bir kimsenin, bir ayet ile ilgili gelen rivayet ve vecihleri, hataya düşmemesi için belirli bir sıraya göre okuması gerekir. Bu vecih sıralamasına tahrirat denir. Vecihler ayetin en sonundaki ihtilaflı noktadan başlanmak suretiyle okunur. Araştırmada verilen tahrîrât örnekleri Mısır tariki ile verilmiştir. Bilgi için Bknz. Sâlim Muhammed Mahmud Ahmed eş-Şenkîtî, *Menheci İbnü'l-Cezerî fi kitâbihî'n-Neşr* (Riyad: Câmiatu İmam Muhammed b. Suud, İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi,2000), 125.

[22] Ebu Abdurrahman Ahmed Mahmud İbrahim Mahmud, *el-Kavlu'n-Nafi fi Tahrirat-ı Kâlûn min Tarîkî'ş-Şatıbiyye*, (Zagazig: İnternet üzerinden yayınlamıştır. https://www.noor-book.com, 2017), 6-9.

[23] Nur 24/45.

1.Sükunu'l mim	→	Kasr	→	İkinci hemzenin teshîli
2.Sükunu'l-mim	→	Kasr	→	İkinci hemzenin ibdâli
3.Sükunu'l-mim	→	Tevassut	→	İkinci hemzenin teshîli
4.Sükunu'l-mim	→	Tevassut	→	İkinci hemzenin ibdâli
5.Sılatu'l-mim	→	Kasr	→	İkinci hemzenin teshîli
6.Sılatu'l-mim	→	Kasr	→	İkinci hemzenin ibdâli
7.Sılatu'l-mim	→	Tevassut	→	İkinci hemzenin teshîli
8.Sılatu'l-mim	→	Tevassut	→	İkinci hemzenin ibdâli

Bir ayet içerisinde mim-i cem'i, medd-i munfasıl ve aynı harekeli iki hemze iki kelimede bulunuyor ise ayetin vecihleri kesra, damme veya fethalı haline göre değişir.

Mim-i cem'i, medd-i munfasıl ve kesralı iki hemzenin iki kelimede bulunduğu durumlarda ayet vecihlerinin sıralaması şu şekilde olur:

وَيَوْمَ يَحْشُرُ**هُمْ** جَمِيعًا ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ أَ**هَؤُلَاءِ** إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ[24]

يَحْشُرُهُمْ	لِلْمَلَائِكَةِ	هَؤُلَاءِ	هَؤُلَاءِ إِيَّاكُمْ
1.Sükunu'l-mim →	Tevassut →	Kasr →	Tevassut ile birinci hemzenin teshîli
2.Sükunu'l-mim →	Tevassut →	Kasr →	Kasr ile birinci hemzenin teshîli
3.Sükunu'l-mim →	Tevassut →	Tevassut →	Tevassut ile birinci hemzenin teshîli
4.Sılatu'l-mim →	Tevassut →	Kasr →	Tevassut ile birinci hemzenin teshîli
5.Sılatu'l-mim →	Tevassut →	Kasr →	Kasr ile birinci hemzenin teshîli
6.Sılatu'l-mim →	Tevassut →	Tevassut →	Tevassut ile birinci hemzenin teshîli

Medd-i munfasıl ile dammeli iki hemzenin iki kelimede bulunursa ayetin vecihleri şöyledir:

وَمَن لَّا يُجِبْ دَاعِيَ اللَّهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْأَرْضِ

وَلَيْسَ لَهُ مِن **دُونِهِ أَوْلِيَاءُ أُوْلَئِكَ** فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ[25]

دُونِهِ أَو	أَوْلِيَاءُ أُوْلَئِكَ
1.Kasr →	Tevassut ile birinci hemzenin teshîli

[24] Sebe 34/40.
[25] Ahkaf 46/32.

2.Kasr → Kasr ile birinci hemzenin teshîli

3.Tevassut → Tevassut ile birinci hemzenin teshîli

Mim-i cemi', medd-i munfasıl ve fethalı iki hemzenin ayrı kelimelerde bulunduğu durumlarda ayetin vecihleri şöyledir:

وَإِنْ **كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ** عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ **أَحَدٌ** مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ[26]

كُنْتُمْ		**مَرْضَىٰ أَوْ**		**جَاءَ أَحَدٌ**
1.Sükunu'l-mim	→	Kasr	→	Kasr ile birinci hemzenin hazfi
2.Sükunu'l-mim	→	Kasr	→	Tevassut ile birinci hemzenin hazfi
3.Sükunu'l-mim	→	Tevassut	→	Tevassut ile birinci hemzenin hazfi
4.Sılatu'l-mim	→	Kasr	→	Kasr ile birinci hemzenin hazfi
5.Sılatu'l-mim	→	Kasr	→	Tevassut ile birinci hemzenin hazfi
6.Sılatu'l-mim	→	Tevassut	→	Tevassut ile birinci hemzenin hazfi

c- Müfred (Tek Başına) Hemze: Hemzenin tek başına geçtiği kelimeler belirli bir kurala bağlı kalmaksızın istisnai olarak Kâlun'dan rivayet edildiği şekliyle okunur. Bu kelimelerin okunuşu şöyledir[27]:

يَاجُوجُ وَ مَاجُوج	⇨	يَأجُوجُ و مَأجُوجُ	(İbdal)
مِنْسَاته	⇨	مِنْسَأتَه	(İbdal)
سَالَ	⇨	سأَلَ	(İbdal)
رِيًّا	⇨	رِءْيا	(İbdal)
مُوصَدَة	⇨	مُؤْصَدَة	(İbdal)
أ●رَعَيْت	⇨	أرَءَيْت	(Teshîl)
أ●فَرَءَيْتُم	⇨	أفَرءَيْتم	(Teshîl)
والصَّابُونَ- والصَّابِينَ	⇨	والصَّابِؤُنَ - والصَّابِئِينَ	(Hazf)
وَلَّاءِ	⇨	وَلّلئ	(Hazf)
يُضاهُونَ	⇨	يُضاهِؤُون	(Hazf)
هُزُءَا	⇨	هزُوًا	(İbdal)
كُفُءَا	⇨	كُفُوًا	(İbdal)
البَرِيئَة	⇨	البَرِيَّة	(İbdal)

[26] Maide 5/6.

[27] Muhammed Halil Husarî, *Rivayetu Kâlûn an Nafi* (Kahire: Mektebetu's-Sünneti,2003),6.

(İbdal)	النُبُوءَة	⇨	النُبوّة
(İbdal)	نَبِيئا	⇨	نَبِيًّا
(İbdal)	اليَبيؤون	⇨	النَبيّونَ
(İbdal)	النَبيءُ	⇨	النبِيّ
(İbdal)	النَبيئِينَ	⇨	النَّبيّن
(İbdal)	الأنْبئَاءُ	⇨	الأنْبِياء

Kâlun bahsi geçen kelimelere ek olarak سِيِئَ-سِيئَتْ kelimelerini işmam ile okumuştur.[28]Bu kelime usûl kuralları içine dâhil olmadığından kıraat eserlerinde ferşiyyat kısmında zikredilmiştir.

Tahrîrât: Bir ayet içerisinde medd-i munfasıl, medd-i muttasıl ve mim-i cemi' art arda geldiğinde vecihlerin sıralaması şöyledir[29]:

هَا اَنْتُمْ هٰٓؤُلَٓاءِ حَاجَجْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِه عِلْمٌ[30]

	هٰٓؤُلَٓاءِ	اَنْتُمْ	هَا
1.Kasr → Sükunu'l-mim	→ Kasr	→ Sükunu'l-mim	لَكُمْ -حَاجَجْتُمْ
2.Kasr → Sükunu'l-mim	→ Tevassut	→ Sükunu'l-mim	
3.Kasr → Sılatu'l-mim	→ Kasr	→ Sılatu'l-mim	
4.Kasr → Sılatu'l-mim	→ Tevassut	→ Sılatu'l-mim	
5.Tevassut → Sükunu'l-mim	→ Tevassut	→ Sükunu'l-mim	
6.Tevassut → Sılatu'l-mim	→ Tevassut	→ Sılatu'l-mim	

هَا اَنْتُمْ أُوْلَٓاءِ[31]

	أُوْلَٓاءِ	اَنْتُمْ	هَا
1.Kasr → Sükunu'l-mim	→ Tevassut		
2.Kasr → Kasr ile sılatu'l-mim	→ Tevassut		
3.Kasr → Tevassut ile sılatu'l-mim	→ Tevassut		
4.Tevassut → Sükunu'l mim	→ Tevassut		
5.Tevassut → Tevassut ile sılatu'l-mim	→ Tevassut		

[28] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl li kıraati't-tenzîl* (Beyrut: Daru'l-Beyrûtî, 2018), 230,400,564;
[29] İbrahim Mahmud, *el-Kavlu'n-Nafi*, 7-9.
[30] A'li İmran 3/66.
[31] A'li İmran 3/119.

2.2.1.2.Verş ve Hemzeyi Okuma Biçimleri

Asıl adı Osman b. Said b. Abdullah, künyesi Ebu Said el-Mısrî'dir. İmam Nâfi, beyaz tenli oluşu sebebiyle "Verş" lakabını vermiştir. "Verş" sütten yapılan bir maddedir. Daha sonra bu isim ile anılmıştır. 110/728 yılında Mısır'da doğmuş, 197/812 yılında yine Mısır'da vefat etmiştir. Aslen Kayrevanlıdır.

H. 155'de Medine'ye gidip, İmam Nâfi'ye birçok hatim okumuştur. Daha sonra Mısır'a dönmüş ve zamanında Mısır'ın reis-i kurralığını yapmıştır. Bu sürede Ahmed b. Salih(ö.248), Süleyman b. Davud(ö.253), Ebu Ya'kub el-Ezrak(ö.240) gibi birçok kişi kendisine okudu.[32]

Kıraat ilmindeki remzi ج'dir.

Verş, kıraat ilminde tûl ashabındandır. İbdal, medd-i bedel, taklîl, lam-ı tağlîz (lam harfinin kalın okunması), terkîk-i ra (fethalı ra harfinin ince okunması) ile diğer râvîlerden ayrılır.[33]Verş 'in hemze ile ilgili okuyuş biçimleri beş başlık altında incelenecektir:

a- Bir Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: Verş, bir kelimede iki hemzenin geldiği durumlarda ikinci hemzenin harekesine göre hareket etmektedir. Birinci ve ikinci hemzenin harekesi fetha ise iki vecih ile okur. Önce ikinci hemzenin teshîli ile daha sonra ikinci hemzenin ibdâli ile okur. Hemzeden sonraki harf harekeli ise kasr ile, sakin ise tûl ile medd ederek okur.[34]

ءَ أَلِدُ ⇨ ءَأ●لِد (İkinci hemzenin teshîli)

ءَ أَلِدُ ⇨ ءَا لِدُ (İkinci hemzenin kasr ile ibdâli)

ءَأَنْذَرْتَهم ⇨ ءَآنْذَرْتَهم (İkinci hemzenin tûl ile ibdâli)

Birinci hemzenin harekesi fetha, ikinci hemzenin harekesi kesra veya damme ise Verş ikinci hemzeyi teshîl ile okur.[35]

أءِنا ⇨ أءِ●نا (İkinci hemzenin teshîli)

أَؤُنَبِئكم ⇨ أَؤُ●نبّئكم (İkinci hemzenin teshîli)

---

[32] Salim Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'an*, 606.

[33] Halid b.Muhammed, *el-Minehu'l-ilâhiyye fî cemi'l-kıraati's-seba'*, (Medine: Daru'z-Zamân, 2015), 1/23.

[34] Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî, *Kitâbu's-seb'a fi'l-kıraat*, thk. Şevki Dayyif (Kahire: Dâru'l-Meârif,1972), 134.

[35] Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *et-Teysîr fi kıraati's-Seb'a*, thk. Halef b. Hammûd b. Salim eş-Şâzelî, (Suudi Arabistan: Dâru'l-Endülüs, 2015), 163.

Zuhruf suresi 19. Ayette geçen "أشهدوا خلقهم" ifadesini Verş de Kâlûn gibi dammeli bir hemze ziyade edip teshîl ile okur.[36]

أُ●شْهِدُوا خَلْقَهُمْ ⇨ أَشْهِدُوا خَلْقَهُمْ

Üç farklı yerde geçen[37] "ءامَنْتُمْ" ifadesinin başına bir istifham hemzesi ekleyen Verş, iki hemzenin birincisini tahkik ile ikincini teshîl ile okur.[38]

أَءَا●مَنْتُمْ ⇨ ءامَنْتُمْ

"أرَءَيْتم – أرَءَيْتَكُمْ" kelimelerinin geçtiği her yerde Verş, iki vecih ile okur. Birinci vecihte ikinci hemzeyi teshîl ile okur, ikinci vecihte ise vasl veya vakf hali fark etmeksizin ikinci hemzeyi ibdâl ederek tul ile okur. "أَءَنْت - أرَئَيْت" kelimelerinin vakf halinde ise sadece ikinci hemzenin teshîli ile okur. Zira ibdâl edilip vakf edilmiş olsa üç sakin harfin art arda gelmesi söz konusu olur ki bu durum Arap dili kuralları gereğince mümkün değildir.[39]

أرَءَيْتَكُمْ ⇨ أرَءَ●يْتَكم (İkinci hemzenin teshîli)

أرَءَيْتَكُمْ ⇨ أرَآيْتَكمْ (İkinci hemzenin tul ile ibdâli)

أرَءَيْتم ⇨ أرَءَ●يْتم (İkinci hemzenin teshîli)

أرَءَيْتم ⇨ أرَآيْتُمْ (İkinci hemzenin tul ile ibdâli)

b- İki Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: İki hemzenin iki farklı kelimede geldiği ifadeleri Verş, harekesinin aynı veya farklı olmasına göre değişik şekillerde okumuştur. İki hemzenin harekesinin fetha olması halinde üç vecih ile okur. Birincisi ikinci hemzenin teshîli, ikincisi med ve kasr ile ikinci hemzenin med harfi olan elife ibdâlidir.[40]

جَاءَ أَمْرُنا ⇨ جَاءَ أ●مْرُنا (İkinci hemzenin teshîli)

جَاءَ أَمْرُنا ⇨ جَاءَا مْرُنا (İkinci hemzenin kasr ile ibdâli)

جَاءَ أَمْرُنا ⇨ جَاءآ مْرُنا (İkinci hemzenin med ile ibdâli)

İki hemzenin kesra olduğu durumlarda üç vecih ile okunur. Birinci vecih ikinci hemzenin teshîlidir. İkinci vecih med ve kasr ile ikinci hemzenin med harfi olan yâ harfine ibdâli, üçüncü vecih kesralı ye harfine ibdâlidir.[41]

---

[36] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 492.
[37] A'raf 7/123, Taha 20/71, Şu'ara 26/49.
[38] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1185.
[39] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 214.
[40] Abdulfettah b. Abdulğani el-Kâdî, *el-Budûru'z-Zâhirat*, 324.
[41] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 6.

هؤلاءِ أَنْ ⇨ هؤلاءِ أ●نْ (İkinci hemzenin teshîli)

هؤلاءِ أَنْ ⇨ هؤلاءِ ينْ (İkinci hemzenin yâ-i mede ibdâli)

هؤلاءِ أَنْ ⇨ هؤلاءِ ينْ (İkinci hemzenin kesralı yâ harfine ibdâli)

İkinci hemzenin dammeli olduğu durumlarda ise ikinci hemzenin teshîli ve ikinci hemzenin kasr ile vâv-ı mede ibdâli olmak üzere iki vecih ile okunur.[42]

أوْلياءُ أولئك ⇨ أوْلياءُ أُ●لئك (İkinci hemzenin teshîli)

أوْلياءُ أولئك ⇨ أوْلياءُ ولئ (İkinci hemzenin vâv-ı mede ibdâli)

Farklı harekeli iki hemzenin iki kelimede geldiği durumlar beş tanedir. Buna göre birinci hemze fethalı ikinci hemze kesralı gelirse ikinci hemze teshîl edilerek okunur.

تفيءَ إلى ⇨ تفيءَ إ●لى (İkinci hemzenin teshîli)

Birinci hemze fethalı ikinci hemze dammeli ise yine ikinci hemze teshîl edilerek okunur.

جاءَ أُمّة ⇨ جاءَ أ●مّة (İkinci hemzenin teshîli)

Birinci hemze dammeli ikinci hemze kesralı ise ikinci hemzenin teshîli ve kesralı vâv harfine ibdâli olmak üzere iki vecih ile okunur.

يَشاءُ إلى ⇨ يَشاءُ إ●لى (İkinci hemzenin teshîli)

يَشاءُ إلى ⇨ يَشاءُ ولى (İkinci hemzenin kesralı vâv harfine ibdâli)

Birinci hemze dammeli ikinci hemze fethalı ise ikinci hemzenin fethalı vâv harfine ibdâli ile okunur.

السفَهاءُ ألا ⇨ السفَهاءُ وَلا (İkinci hemzenin fethalı vâv harfine ibdâli)

Son olarak birinci hemze kesralı ikinci hemze fethalı ise ikinci hemzenin fethalı yâ harfine ibdâli ile okunur.[43]

السماءِ أوْ ⇨ السماءِ يَوْ (İkinci hemzenin fethalı yâ harfine ibdâli)

c- Müfred Hemze: Hemzenin tek başına geldiği hallerde Verş, harekeli veya sakin olmasına göre farklı şekillerde okumuştur.

Hemzenin sakin olduğu durumlarda, hemze kelimenin kök halinin ilk veya ikinci harfi (fâu'l-fi'l veya aynu'l-fi'l) ise ibdâl ile okunur,الذئْب, البئْر, بئْس kelimeleri Kur'ân-ı Kerim'in neresinde gelirse gelsin ibdâl ile okunur.

[42] Muhammed b. Sufyan el-Kayrevânî, *el-Hâdî*, 1/439.

[43] Muhammed b. Sufyan el-Kayrevânî, *el-Hâdî*, 1/441.

الإيواءbabından türemiş مأْواه، تُئْويه, مأْواهم، مأواكم gibi kelimelerde ise istisnai olarak değişiklik yapılmadan tahkik ile okunur.[44]

يُؤْمِنوْنَ ⇨ يُومِنون (İbdal)

الذِئْبُ ⇨ الذِيبُ (İbdal)

Hemze harekeli ise, fethalı hemze dammeden sonra gelirse, hemze vâv harfine ibdâl edilerek okunur.[45]

مُؤجّلا ⇨ مُوَجّلا (İbdal)

Üç yerde mevcut olan لِئلا[46] lafzı ile[47] لأهب kelimesindeki hemzeler yâ harfine ibdâl edilerek okunur.[48]

لئلّا ⇨ لِيَلّا (İbdal)

لأهب ⇨ لِيَهَب (İbdal)

Tevbe suresi 37. Ayette geçen النسِىءُ kelimesindeki hemze yâ harfine ibdâl edilerek med harfi olan yâ harfine idğam edilerek okunur.

النسِىءُ ⇨ النسِيُّ

منسأته, سأل, يأجوج و مأجوج kelimelerindeki hemzeler elife ibdâl edilerek okunur.

يَأجُوجُ و مَأجُوجُ ⇨ يَاجُوجُ وَ مَاجُوج (İbdal)

مِنْسأتَه ⇨ مِنْسَاته (İbdal)

سألَ ⇨ سَالَ (İbdal)

Kur'ân-ı Kerim'de farklı yerlerde geçen kelimelerde Verş'in okuma biçimleri şöyledir[49]:

يُضاهِؤُون ⇨ يُضاهُونَ (Hazf)

هزُوًا ⇨ هُزُءَا (İbdal)

كُفُوًا ⇨ كُفُـءَا (İbdal)

النُبوّة ⇨ النُبُوءَة (İbdal)

نَبِيًّا ⇨ نَبِيئا (İbdal)

[44] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1230.
[45] Ebu Ca'fer Ahmed b. Halef el-Ensârî, *Kitâbû'l-egna' fi'l-kıraati's-Seba*, thk.Abdulmecîd Katâmiş, (Şam: Dâru'l-Fikr,1983), 1/386.
[46] Bakara 2/150; Nisa 4/165; Hadid 57/29.
[47] Meryem 19/19.
[48] Ebu Ca'fer el-Ensârî, *Kitâbû'l-egna'*, 1/386.
[49] Ebu Ca'fer el-Ensârî, *Kitâbû'l-egna'*, 1/399-404.

(İbdal)	الَيَبيؤون	⇨	النَبيّونَ
(İbdal)	النَبيءُ	⇨	النبِيّ
(İbdal)	النَبيئِينَ	⇨	النَّبيّن
(İbdal)	الأنْبئَاءُ	⇨	الأنْبِياء

والَّئى kelimesi vaslen med ve kasr ile hemze teshîl edilerek okunurken, vakfen iki vecih ile okunur. Birinci vecih med, kasr ve revm ile hemzeyi teshîl etmek, ikinci vecih hemzeyi sakin yâ harfine ibdâl ederek tul ile okumaktır.[50]

هـٰأنتم kelimesi okunurken birinci vecih elif harfi hazf edilerek hemzenin teshîl ile okunması, ikinci vecih ise hemzenin elife ibdâl edilerek tûl ile okunmasıdır. [51]

Verş, bahsi geçen kelimelere ek olarak سِيِئَ-سِيِئَتْ kelimelerini işmam ile okumuştur.[52]Bu kelime kıraat eserlerinde ferşiyyat kısmında zikredilmiştir.

d- Nakl: Verş bazı hallerde hemzeyi nakl ederek okur. Hemzenin nakl ile okunabilmesi için birtakım şartların oluşmuş olması gerekir. Şartlar şöyledir; hemzeden önceki harfin sakin olması, sakin harfin kelimenin sonunda hemzenin ise diğer kelimenin başında olması yani art arda gelmeleri, sakin olan bu harfin sahih bir harf olması yani med harflerinden biri olmaması ve son olarak sakin olan harfin mim- cemi' olmaması gerekir. Çünkü Verş mim-i cemi'den sonra hemze gelirse mim-i cemi'leri açık (sıla ile) okur.

Nakl yapılan kelimeler aynı kelimede (mevsûl) ve ayrı kelimede (mefsûl) olmak üzere ikiye ayrılır.[53]

(Mevsûl nakl)	اَلَنْهار	⇨	الأنْهار
(Mefsûl nakl)	عذابُنَ لِيمٌ	⇨	عذابٌ أليمٌ

2.2.2. İBN KESİR, RÂVÎLERİ VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

Adı Abdullāh b. Kesîr b. Amr ed-Dârî, künyesi Ebu Ma'bed'dir. Aslen İranlı olan İbn Kesir, 45/667 yılında Mekke'de dünyaya geldi. 120/738 yılında Hişam b. Abdülmelik döneminde Mekke'de vefat etmiştir.

[50] Şihâbuddîn el-Benna, *İthâf,* 546.
[51] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 58.
[52] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 230, 400, 564.
[53] Ebu Ca'fer el-Ensârî, *Kitâbû'l-egna'*, 1/388.

Abdullah b. Zübeyr, Ebu Eyüp el-Ensarî, Enes b.Malik gibi sahabenin önde gelenleriyle görüşmüştür. İbn Kesir' in kıraat ilmindeki senedi Ubey b. Kâb, Zeyd b. Sabit ve Ömer b. Hattab yoluyla Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır. Mekke'nin kıraat imamı olan İbn Kesir' den Halil b. Ahmed, Ebu Amr b. Alâ, Sûfyan b. Uyeyne gibi birçok kimse kıraat almıştır. İbn Kesir'in bizzat öğrencisi olmamalarına rağmen râvîleri Bezzî ve Kunbûl'dür.[54]

İbn Kesir' in kıraat ilmindeki remzi د harfidir.

Asıl adı Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh el-Bezzî, künyesi Ebu'l-Hasen' dir. Aslen İranlı olan Bezzî, 170/786 yılında Mekke'de doğdu. Kıraati doğrudan İbn Kesir' den almamış fakat sika râvîlerden rivayet etmiş, İbn Kesir' in en önemli râvîlerinden biri olmuştur. Mekke kurralığı ve Mescid-i Haram müezzinliği de yapmıştır. 250/864 yılında Mekke'de vefat etmiştir. Kıraat ilmindeki remzi ه harfidir.[55]

İbn Kesir'in ikinci râvîsi Kunbûl'ün asıl adı Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Mahzûmî el-Mekkî, künyesi Ebu Ömer, lakabı Kunbûl'dür. 195/811 yılında Mekke'de doğdu. Kunbûl, kıraati doğrudan İbn Kesir'den değil Bezzî' den rivayet etmiştir. Kendisinden de birçok kimse rivayet etmiştir. Kunbûl, kıraat imamlığının yanı sıra faziletli ve hayır sahibi bir kimse olmasından dolayı Mekke'de polis teşkilatının başında bulunmuştur. 291/904 yılında Mekke'de vefat etmiştir. Kıraat ilmindeki remzi ز harfidir.[56]

İbn Kesir, mim-i cemi'leri sıla(açık) ile okuması, medd-i munfasılı kasr ile, medd-i muttasılı tevassut ile okuması ile ayrılır.[57] Hemze hususundaki görüşleri, râvîleri Bezzî ve Kunbûl arasındaki ihtilaflara değinilerek incelenecektir.

a- Bir Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: İbn Kesir, aynı kelimede iki hemze art arda gelirse harekesinin ne olduğuna bakmaksınız ikincisini teshîl ile okumaktadır.[58]

أءِنا ⇨ أءِ●نا (İkinci hemzenin teshîli)

---

[54] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı: 1995), 1/198; Ebu'l-Kasım Muhammed b. Muhammed b. Ali en-Nuveyrî, *Şerhu Tayyibetu'n-neşr fi kıraati'l-aşr* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 179.

[55] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve Vefeyâti'l-meşâhiri ve'l-e'lâm*, thk.Beşşar Avvad Ma'ruf, (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 5/1069

[56] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, 6/1002.

[57] Halid b.Muhammed, *el-Minehu'l-ilâhiyye*,25.

[58] ed-Dâni, *et-Teysîr*, 161.

أُؤُنَبِئكم ⇨ أُؤُ●نبّئكم (İkinci hemzenin teshîli)

ءَ أَلِدُ ⇨ ءَأ●لِد (İkinci hemzenin teshîli)

İbn Kesir iki kelimenin okunuşunda bir istifham hemzesi ziyade eder.[59]

اَنْ يُؤتَى[60] ⇨ أأنْ يُؤتَى (Hemze ziyadesi)

أذْهَبْتُمْ [61] ⇨ أأذْهَبْتُمْ (Hemze ziyadesi)

Bezzî, üç yerde geçen[62] "ءامَنْتُم" kelimesini bir istifham hemzesi ekleyerek ikinci hemzenin teshîli ile okur.

ءامَنْتُم ⇨ أءَا●مَنْتُمْ (Hemze ziyadesi ile ikinci hemzenin teshîli)

Kunbûl ise Araf ve Şuara surelerinde geçen "ءامَنْتُم" kelimesini bu şekilde okur. Taha suresinde geçen aynı kelimeyi tahkik ile okur.[63]

Mülk suresinin "و اِلَيْه النُشور ۝ءَأمِنْتُم" ayetinde[64] geçen "ءَأمِنْتُمْ" kelimesini vasl halinde Bezzî, ikinci hemzenin teshîli ile okur. Kunbûl ise birinci hemzeyi vâv harfine ibdâl ile ikinci hemzeyi teshîl ile okur.[65]

İbn Kesir Yusuf suresi 90. Ayette geçen "أءِنَّكَ" kelimesindeki hemzeyi düşürerek tek hemze ile okur.[66]

b- İki Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: İki kelimede iki hemzenin geldiği ifadelerde hemzelerin harekelerinin aynı olması durumunda Bezzî ve Kunbûl' den farklı rivayetler gelmiştir. İki hemzenin harekesinin <u>fetha</u> olduğu durumlarda Bezzî birinci hemze hazfederk kasr ve tevassut ile okur.[67]

جَاءَ أمْرُنا ⇨ جَا أ مْرُنا (Birinci hemzenin hazfi kasr ve tevassut ile)

İki hemzenin harekesinin <u>kesra</u> olduğu durumlarda birinci hemzeyi teshîl ederek kasr ve tevassut ile okur. Sadece "و بالسُوءِ إلا " kelimesindeki birinci hemzeyi vâv harfine ibdâl ederek idgam ile okur.[68]

هؤلاءِ إنْ ⇨ هؤلاءِ●إنْ (Birinci hemzenin kasr ve tevassut ile teshîli)

وبالسُوءِ إلا ⇨ وبالسُوّ إلا (Birinci hemzenin ibdâli ve idgamı)

[59] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 59,504.
[60] Ali İmran 3/73.
[61] Ahkaf 46/20.
[62] Araf 7/123; Taha 20/71; Şuara 26/49.
[63] İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/1168.
[64] Mülk 67/17.
[65] İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/1169.
[66] el-Benna, *İthâf*, 335.
[67] ed-Dânî, *et-Teysîr*, 165.
[68] Muhammed b. Sufyan el-Kayrevânî, *el-Hâdî*, 2/158.

Kur'an-ı Kerim'de bir yerde geçen iki hemzenin harekesinin damme olduğu ifadeyi Bezzî, birinci hemzeyi teshîl ederek kasr ve tevassut ile okur.[69]

أوْلِياءُ أولئك ⇨ أوْلِياءُ● أولئك (Birinci hemzenin teshîli)

İki kelimede iki hemzenin fethalı geldiği durumlarda Kunbûl, İki vecih ile okur. Birinci vecih ikinci hemzenin teshîli, ikinci vecih ise ikinci hemzenin elif harfine ibdâlidir. Hemzeden sonra harekeli bir harf varsa kasr ile, sakin bir harf varsa tûl ile okur.

جاءَ أحَد ⇨ جاءَ أ●حَد (İkinci hemzenin teshîli)

جَاءَ أمْرُنا ⇨ جاءآ مْرُنا (İkinci hemzenin tûl ile ibdâli)

جاءَ أحَد ⇨ جاءَآحَد (İkinci hemzenin kasr ile ibdâli)

İki kelimede iki hemze gelip ikisi de kesralı olursa Kunbûl, iki vecih ile okur. Birinci vecih, ikinci hemzenin teshîli, ikinci vecih ikinci hemzenin yâ-i mede ibdâlidir. Hemzelerden sonra harekeli bir harf varsa kasr ile, sakin bir harf varsa tûl ile okur.[70]

هؤلاءِ أنْ ⇨ هؤلاءِ أ●نْ (İkinci hemzenin teshîli)

هؤلاءِ أنْ ⇨ هؤلاءِ ينْ (İkinci hemzenin yâ-i mede ibdâli)

İki kelimede iki hemze gelip ikisi de dammeli olursa Kunbûl, iki vecih ile okur. Birinci vecih, ikinci hemzenin teshîli, ikinci vecih ikinci hemzenin vâv-ı mede kasr ile ibdâlidir.[71]

أوْلياءُ أولئك ⇨ أوْلياءُ أُ●لئك (İkinci hemzenin teshîli)

أوْلياءُ أولئك ⇨ أوْلياءُ ولئك (İkinci hemzenin vâv-ı mede ibdâli)

Hemzelerin harekelerinin farklı olduğu durumlar daha önce de geçtiği gibi beş şekilde mevcuttur. Beş şekil içerisinde Bezzî ve Kunbûl' un ihtilaf ettiği bir nokta yoktur. İki râvî de İbn Kesir' den aynı şekilde rivayet etmiştir. İki kelimede iki hemzenin art arda geldiği, ilkinin fetha ikincisinin kesra veya damme olduğu durumlarda İbn Kesir, ikinci hemzenin teshîli ile okumuştur.[72]

تفيءَ إلى ⇨ تفيءَ إ●لى (İkinci hemzenin teshîli)

جاءَ أُمّة ⇨ جاءَ أ●مّة (İkinci hemzenin teshîli)

[69] Ebu Ca'fer el-Ensârî, *Kitâbû'l-egna'*, 1/381.
[70] Ebu Şâme, *İbrâzu'l-meânî*, 142.
[71] Ebu Ca'fer el-Ensârî, *Kitâbû'l-egna'*, 1/381.
[72] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1218.

Birinci hemzenin dammeli, ikinci hemzenin kesralı olduğu durumlarda ikinci hemzenin teshîli ve kesralı bir vâv harfine ibdâli olmak üzere iki vecih ile okumuştur.

يَشاءُ إلى ⇨ يَشاءُ إ●لى (İkinci hemzenin teshîli)

يَشاءُ إلى ⇨ يَشاءُ وِلى (İkinci hemzenin kesralı vâv harfine ibdâli)

Birinci hemze dammeli, ikinci hemze fethalı ise İbn Kesir, ikinci hemzeyi fethalı bir vâv harfine ibdâl ederek okur.

السفَهاءُ ألا ⇨ السفَهاءُ وَلا (İkinci hemzenin fethalı vâv harfine ibdâli)

Birinci hemze kesralı, ikinci hemze fethalı ise, ikinci hemzeyi fethalı bir yâ harfine ibdâl ederek okur. [73]

السماءِ أوْ ⇨ السماءِ يَوْ (İkinci hemzenin fethalı yâ harfine ibdâli)

Tahrirat: Araştırmanın konusu gereği hemze veya hemzelerin bulunduğu ayetlere örnek tahrirat verilecektir. Bir ayet içerisinde iki hemzenin art arda gelip meddi munfasılla birlikte bulunduğu ayetlerin vecihlerinin sıralaması şu şekilde olur:

حتىٰ إذا جاءَ امْرُنا[74]

جاء أمرنا حتى إذا

1-Kasr → Birinci hemzenin kasr ile hazfi (Bezzî)

2-Kasr → Birinci hemzenin tevassut ile hazfi (Bezzî)

3-Kasr → İkinci hemzenin teshîli (Kunbûl)

4-Kasr → İkinci hemzenin elif-i mede tûl ile ibdâli (Kunbûl)

Aynı ayet içerisinde medd-i munfasıl, iki kelimede iki hemze, mim-i cemi' gelirse ayetin vecihleri şu şekilde olur:

فَقَالَ أَنبِئُونِي بِأَسْمَاء هَؤُلاء إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ[75]

كُنتُمْ هَؤُلاء إِن هَؤُلاء

1-Kasr→Birinci hemzenin tevassut ile teshîli → Sılatu'l-mim (Bezzî)

2-Kasr→ Birinci hemzenin kasr ile teshîli → Sılatu'l-mim (Bezzî)

3-Kasr→ İkinci hemzenin teshîli → Sılatu'l-mim (Kunbûl)

4-Kasr→İkinci hemzenin yâ harfine tûl ile ibdâli→ Sılatu'l-mim (Kunbûl)

[73] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1218.

[74] Hud 11/40.

[75] Bakara 2/31.

İki kelimede iki hemze "صِرَاطٍ" kelimesi ile birlikte gelirse ayetin vecihleri şöyledir:

وَاللَّهُ يَهْدِي مَن يَشَاء إِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ[76]

يَشَاء إِلَى		صِرَاطٍ	
1-İkinci hemzenin kasr ile teshîli	→	Sad harfi ile	(Bezzî)
2-İkinci hemzenin kasr ile teshîli	→	Sin harfi ile[77]	(Kunbûl)
3-İkinci hemzenin yâ harfine ibdâli	→	Sad harfi ile	(Bezzî)
4-İkinci hemzenin yâ harfine ibdâli	→	Sin harfi ile	(Kunbûl)

c- Müfred Hemze: Hemzenin tek başına geldiği kelimelerin bazılarında Bezzî ve Kunbûl arasında ihtilaf olmamış, iki râvî de İbn Kesir' den aynı şekilde rivayet etmiştir. Bezzî ve Kunbûl' un okunuşu hususunda üzerinde ittifak ettiği kelimeler şöyledir[78];

الْقُرْءَان	⇨	الْقُرَانُ	(Nakl)
وَمَنَٰوة	⇨	مَنَءَاة	(Hemze ziyadesi)
ضِيزَى	⇨	ضِئْزَى	(Yâ'nın hemzeye ibdâli)
النَّشْأة	⇨	النَّشَآءَة	(Hemze ziyadesi)
مُؤصَدَةٌ	⇨	مُوصَدَةٌ	(Hemzenin vâv harfine ibdâli)
فَسْأَلْ	⇨	فَسَلْ	(Nakl)
هُزُوًا	⇨	هُزُؤًا	(Vâv'ın hemzeye ibdâli)
كُفُوَا	⇨	كُفُؤًا	(Vâv'ın hemzeye ibdâli)

Bezzî ve Kunbûl' un ittifak ettiği kelimelerin dışında Bezzî' nin tek başına İbn Kesir' den okunuşunu rivayet ettiği kelimeler şöyledir[79]:

لَأَعْنَتَكم	⇨	لأعْنَتَكم	(Teshîl ve tahkik ile iki vecih)
إِسْتَيْئَسوا	⇨	إِسْتَايَسوا	(Nakl)
تَايْئَسوا	⇨	تَايَسوا	(Nakl)
يَايْئَس	⇨	يَايَس	(Nakl)

وِلْئى kelimesini Bezzî vaslen ve vakfen farklı şekillerde okumaktadır. Kelimenin sonundaki yâ harfi hazfedilir. Vaslen iki vecih ile okunur. Hemzenin

[76] Nur 24/46.
[77] Kunbûl, "صراط" kelimesindeki sad harfinin yerine sin ile işmam ederek okumaktadır.
[78] Emânî bnt. Aşûr, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 169.
[79] Ebu Ca'fer el-Ensârî, *Kitâbû'l-egna'*, 1/399.

teshîli tevassut ve kasr ile, yâ harfine med ile ibdâl edilerek okunur. Vakfen yine sonundaki yâ harfi hazfedilir ve iki vecih ile okunur. Birinci vecih, teshîl ile revm edilerek kasr ve tevassut ile okunur. İkinci vecih hemzenin yâ harfine ibdâl edilerek med ile okunmasıdır. Kunbûl ise söz konusu kelimeyi sonundaki yâ harfini hazf ederek kelimeyi meddi muttasıl hükmüyle okur. Kunbûl' un Bezzî' den farklı rivayet ettiği diğer bir kelime de "هَٰأَنْتُم" kelimesidir. Bezzî, elif harfini hazfederek hemzeyi tahkik ile okur.[80]

2.2.3. EBU AMR, RÂVÎLERİ VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

İsmi, Zebbân b. el-Alâ' b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî, künyesi Ebu Amr'dır. 68/685 yılında Mekke'de doğmuş, 154/770 yılında Kûfe'de vefat etmiştir.

Zühd ve takva sahibi bir kimse olan Ebu Amr, Mekke, Medine, Kûfe ve Basra'da birçok kıraat âlimine kıraat okumuştur. Kıraat imamları arasında en çok üstada sahip olan kimse Ebu Amr'dır. Ebu Cafer, Nafi, İbn Kesir, Asım, Hasan-ı Basrî, İbn Muhaysın gibi kıraat imamlarından kıraati almış ve kıraatteki rivayeti Abdullah b. Abbas, Ebu Hureyre ve Ebu Musa el-Eşari yoluyla Hz. Peygamber'e ulaşmıştır. Sibeveyhi, Halil b. Ahmed, Yahya el-Yezidi gibi âlimlerde dâhil olmak üzere kendisinden de birçok kişi arz ve sema yoluyla kıraat rivayet etmiştir. Râvîleri arasında en meşhurları Dûrî ve Sûsî'dir.[81]

Ebu Amr'ın kıraat ilmindeki remzi ج harfidir.

Ebu Amr'ın meşhur râvîlerinden ilki olan Dûrî'nin asıl adı Hafs b. Ömer b. Abdilazîz el-Ezdî ed-Dûrî el-Bağdâdî, künyesi Ebu Ömer'dir. 150/767 yılında Bağdat'ta bir bölge olan Dûr' da doğmuş, 248/862 yılında vefat etmiştir.

Kıraat ilmini tahsil edebilmek için çokça yolculuk yapan ve bu çabası ile kıraatlerin tamamını ilk defa şahsında toplayan Dûrî, hem Ebu Amr'ın hem de Kisaî'nin râvîsidir. Kisaî'nin bizzat kendisinden almış fakat Ebu Amr rivayetini Yahya b. Mübarek Yezîdî yoluyla almıştır. Kıraat ilmindeki remzi ط harfidir.[82]

Ebu Amr'ın diğer râvîsi olan Sûsî'nin asıl adı Sâlih b. Ziyâd b. Abdillâh es-Sûsî, künyesi Ebu Şuayb'dır. 170/786 yılında bugünkü İran'a bağlı bir bölge olan

[80] el-Benna, *İthâf*, 546; Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 58.
[81] Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkī İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dımeşk*, thk. Beşşar Avvad Maruf (Şam: Daru'l-Fikr, 1995), 67/103; Ali el-Caferî, *el-Esâs*, 255.
[82] Muhammed Salim Muhaysin, *el-Hâdî şerhu Tayyibeti'n-neşr*, 1/33.

Sûs'da dünyaya gelmiş, 261/874 yılında Rakka'da vefat etmiştir. Kıraati arz ve sema yoluyla Yahya el-Yezîdî'den almıştır.[83] Kıraat ilmindeki remzi ي harfidir.

Hemze konusunda Ebu Amr'ın râvîleri arasında ihtilaf olmamıştır. İki râvî de Ebu Amr'dan aynı şekilde rivayet etmiştir.

a- Bir Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: Bir kelimede iki hemzenin art arda geldiği durumlarda Ebu Amr, birincisi fethalı, ikincisi fetha veya kesralı olsun ikinci hemzeyi teshîl mea idhal-i elif ile okumuştur.

ءَأَنْذرتهم ⇨ ءَاأ●نْذرتهم (Teshîl mea'l-İdhal)

أَءِنّا ⇨ ءَاإِ●نّا (Teshîl mea'l-İdhal)

Birinci hemze fethalı, ikinci hemze dammeli ise iki vecih ile okumuştur. Birincisi, ikinci hemzenin teshîl mea idhal-i elif ile okunması, ikinci vecih ise ikinci hemzenin sadece teshîl ile okunmasıdır.[84]

أَؤُنبئكم ⇨ ءَاأُ●نبئكم (Teshîl mea'l-İdhal)

أَؤُنبئكم ⇨ ءَأُ●نبئكم (Teshîl)

b- İki Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: İki Kelimede art arda gelen iki hemzenin harekeleri aynı ise Ebu Amr harekesinin ne olduğuna bakmaksızın kasr ve tevassut ile birinci hemzeyi hazf ederek okumuştur.[85]

جَاءَ أَمْرُنا ⇨ جَا أ مْرُنا (Birinci hemzenin hazfi kasr ve tevassut ile)

وبالسُوءِ إلا ⇨ وبالسُو إلا (Birinci hemzenin hazfi kasr ve tevassut ile)

أَوْلِياءُ أُولئك ⇨ أَوْلِيا أُولئك (Birinci hemzenin hazfi kasr ve tevassut ile)

İki kelimede art arda iki hemzenin geldiği ve harekelerinin farklı olduğu durumlar beşe ayrılır. Bunlardan birinci hemzenin fethalı, ikinci hemzenin kesralı veya dammeli olduğu iki durumda Ebu Amr, ikinci hemzeyi teshîl ederek okumuştur.

تفيءَ إلى ⇨ تفيءَ إ●لى (İkinci hemzenin teshîli)

جاءَ أُمّة ⇨ جاءَ أُ●مّة (İkinci hemzenin teshîli)

[83] Ali el-Caferî, *el-Esâs*, 261.
[84] ed-Dânî, *Ca'miu'l-beyan*, 210.
[85] Ebu Ca'fer el-Ensârî, *Kitâbû'l-egna'*, 1/380.

Birinci hemzenin dammeli, ikinci hemzenin kesralı olduğu durumlarda ikinci hemzenin teshîli ve kesralı bir vâv harfine ibdâli olmak üzere iki vecih ile okumuştur.

يَشاءُ إلى ⇨ يَشاءُ إ●لى (İkinci hemzenin teshîli)

يَشاءُ إلى ⇨ يَشاءُ وِلى (İkinci hemzenin kesralı vâv harfine ibdâli)

Birinci hemze dammeli, ikinci hemze fethalı ise Ebu Amr, ikinci hemzeyi fethalı bir vâv harfine ibdâl ederek okumuştur.

السفَهاءُ ألا ⇨ السفَهاءُ وَلا (İkinci hemzenin fethalı vâv harfine ibdâli)

Birinci hemze kesralı, ikinci hemze fethalı ise, ikinci hemzeyi fethalı bir yâ harfine ibdâl ederek okumuştur.[86]

السماءِ أوْ ⇨ السماءِ يَوْ (İkinci hemzenin fethalı yâ harfine ibdâli)

c- Müfred Hemze: Hemzenin tek başına gelip harekeli olduğu kelimelerde Ebu Amr'ın iki ravisi Dûrî ve Sûsî arasında ittifak vardır. Dûrî ve Sûsî'nin okunuşu üzerinde ittifak ettikleri kelimeler şöyledir[87]:

النَّشْأة ⇨ النَّشَآءَة (Hemze ziyadesi)

هُزُوًا ⇨ هُزُؤًا (Vâv'ın hemzeye ibdâli)

كُفُوَا ⇨ كُفُؤًا (Vâv'ın hemzeye ibdâli)

يُضاهِؤُون ⇨ يُضاهُونَ (Hazf)

بارِئِكُمْ ⇨ بارِئْكُمْ (Hemzenin sakin okunması)

يَلِتْكُمْ ⇨ يَأْلِتْكُمْ (Hemze ziyadesi)

مُرْجَوْنَ ⇨ مرْجؤونَ (Hemze ziyadesi)

تُرْجِى ⇨ تُرْجِئ (Hemze ziyadesi)

يأجوج و مأجوج ⇨ يَاجُوجُ وَمَاجُوجُ (İbdal)

مِنْسَأَتَه ⇨ مِنْساته (İbdal)

ننْسِها ⇨ ننْسِأها (Hemze ziyadesi)

ولّئى ⇨ وَلّئ● (Teshîl)

وَلّيى (İbdal)

Müfred hemze hususunda Sûsî rivayetinin Dûrî rivayetinden en önemli farkı Dûrî'nin sakin hemzeleri tahkik ile okurken Sûsî'nin ibdâl ile okumasıdır. Ancak

[86] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1218.

[87] Muhammed b. Sufyan el-Kayrevânî, *el-Hâdî*, 1/446.

sakin hemze, تَسُؤْهم, يَشَأْ kelimelerinde olduğu gibi muzari fiilin son harfi veya هَيِّئْ, وَنَبِّئْهُمْ kelimelerinde olduğu gibi emir fiilin son harfi ise istisna olarak ibdâl ile okumaz, tahkik ile okur.[88]

يُؤْمِنؤنَ ⇨ يُومِنون (İbdal)

الذِئْبُ ⇨ الذِيبُ (İbdal)

2.2.4. İBN ÂMİR, RÂVÎLERİ VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

Asıl adı, Ebû İmrân Abdullah b. Âmir b. Yezîd el-Yahsubî, künyesi Ebu İmran'dır. Doğum tarihi üzerinde ihtilaf olmakla birlikte 8/630 veya 21/641 yılında doğduğu söylenmiştir. Öğrencisi Yahya b. Haris 21/641 yılında doğduğunu rivayet etmiştir. Dolayısıyla bu görüş daha muhtemel görünmektedir. 118/736 yılında Şam'da vefat etmiştir. Şam'ın kıraat imamı olan İbn Âmir uzun yıllar boyunca Emevi camiinin imamlığını yapmıştır. Birçok sahabî ile görüşmüş, kıraati özellikle Ebu'd-Derda ve Muğire b. Şube'den almıştır. Kendisine de birçok kişi okumuştur. Meşhur râvîleri Hişam ve İbn Zekvan'dır.[89]

Kıraat ilmindeki remzi ك harfidir.

İbn Âmir'in ilk râvisi olan Hişam'ın tam adı Hişâm b. Ammâr b. Nusayr es-Sülemî ed-Dımaşkī, künyesi Ebü'l-Velîd'dir. 153/770 yılında doğmuş, 245/862 yılında Şam'da vefat etmiştir. Aynı zamanda muhaddis ve imam-hatip olan Hişam, kıraati Irak b. Halib el-Mezzi ve Eyyub b. Temim yoluyla İbn Âmir'den rivayet etmiştir. Kıraat ilmindeki remzi ل harfidir.[90]

İbn Âmir'in ikinci râvisi İbn Zekvan'ın tam adı Ebû Amr Abdullāh b. Ahmed b. Beşîr b. Zekvân ed-Dımaşkī, künyesi Ebu Amr'dır. 173/789 yılında doğmuş, 242/856 yılında vefat etmiştir. İbn Zekvan kıraati, arz yoluyla Eyyub b. Temim'den almış, aynı zamanda Kisaî'ye de okumuştur. Kıraat ilmindeki remzi م harfidir.[91]

İbn Âmir'in hemze ile ilgili görüşleri, meşhur iki râvisi arasındaki ihtilaf göz önüne alınarak incelenecektir.

---

[88] Muhammed b. Sufyan el-Kayrevânî, *el-Hâdî*, 1/446.
[89] ez-Zehebî, *Siyeru e'lami'n-nubelâ*, 5/292.
[90] ez-Zehebî, *Siyeru e'lami'n-nubelâ*, 11/420; Ali el-Caferî, *el-Esas*, 267.
[91] Cemâlu'd-Dîn Ebu'l-Haccac Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvad Maruf (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1983), 14/280; Ali el-Caferî, *el-Esas*, 269.

a- Bir Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: Bir kelimede iki hemze art arda gelirse harekelerinin ne olduğu fark etmeksizin İbn Zekvan iki hemzeyi de tahkik ile okumuştur.

أَءِنا ⇨ أَءِنا (Tahkik)

أُؤُنَبِئكم ⇨ أُؤُنَبِئكم (Tahkik)

ءَ أَلِدُ ⇨ ءَ أَلِدُ (Tahkik)

Hişam ise iki hemzenin aynı kelimede geldiği durumlarda İbn Zekvan'dan farklı okumuştur. İki hemzenin de harekesinin fetha olduğu kelimeleri teshîl mea'l-idhal ve tahkik mea'l-idhal olmak üzere iki vecih ile okumuştur.[92] Fussilet suresi 44. ayette geçen أَأَعْجَمِيٌّ kelimesini istisna olarak birinci hemzenin hazfi ile okumuştur.[93]

ءَ أَلِدُ ⇨ ءَاأ●لِد (Teshîl mea'l idhal)

ءَ أَلِدُ ⇨ ءَا أَلِدُ (Tahkik mea'l-idhal)

أَأَعْجَمِيٌّ ⇨ أَعْجَمِيٌّ (Hazf)

Birinci hemzenin fetha, ikinci hemzenin kesra olduğu durumlarda Hişam yine iki vecih ile okumuştur. Birinci vecih tahkik mea'l-idhal, ikinci vecih ise tahkik ile okunmasıdır.[94]

أءِنا ⇨ أَاءِنا (Tahkik mea'l-idhal)

أءِنا ⇨ أَءِنا (Tahkik)

Hişam, bazı kelimeleri de istisna olarak farklı okumuştur. أَئِنَّكَ[97] أَئِفْكا[96] ,أئنكم[95] kelimelerinde sadece tahkik mea'l-idhal ile okumuş, tahkik ile okumamıştır. Araf suresi 81. ayette geçen إِنّ لَنا kelimesini fethalı bir hemze ziyade ederek إِئَنَّ لنا şeklinde okumuştur.[100] ,أَءِذا ما مِتُّ[98] ,أئِنَّ لنا[99]

[92] ed-Dânî, *Câmiu'l-Beyân*, 208-209.
[93] Hamid b. Abdulfettah el-Pâluvî, *Zübdetü'l-irfan fî vücuhi'l-Kur'an*, thk. Mustafa Atilla Akdemir (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1999), 312.
[94] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1171-1172.
[95] Araf 7/81.
[96] Saffat 37/86
[97] Saffat 37/52.
[98] Meryem 19/66.
[99] Şuara 26/41.
[100] Ed-Dânî, *Câmiu'l-beyân*, 212-213.

Birinci hemzenin fetha, ikinci hemzenin damme olduğu kelimelerde Hişam, tahkik mea'l-idhal ve tahkik olmak üzere iki vecih ile okumuştur.

أُؤُنَبِئكم ⇨ أاؤُنَبِئكم (Tahkik mea'l-idhal)

أُؤُنَبِئكم ⇨ أُؤُنَبِئكم (Tahkik)

Sad suresi 8. ayette geçen أءُنْزِلَ kelimesi ve Kamer suresi 25. ayette geçen أءُلقى kelimelerini üçüncü bir vecih ekleyerek teshîl mea'l-idhal ile okumuştur.[101]

Ahkaf suresi 20. Ayette geçen أذْهَبْتم kelimesinin başına bir istifham hemzesi ekleyerek teshîl mea'l-idhal ve tahkik mea'l-idhal ile okumuştur. Kalem suresi 14. ayette geçen أنْ كان kelimesinin başına yine bir istifham hemzesi eklenir. Hişam teshîl mea'l-idhal ile İbn Zekvan ise teshîl ile okumuştur.

b- İki Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: İki kelimede iki hemzenin geldiği ifadelerde harekelerinin aynı veya farklı oluşuna bakılmaksızın Hişam ve İbn Zekvan ittifak ederek tahkik ile okumuşlardır.[102]

جَاءَ أمْرُنا ⇨ جَاءَ أ مْرُنا (Tahkik)

وبالسُوءِ إلا ⇨ وبالسُوءِ إلا (Tahkik)

أوْلِياءُ أولئك ⇨ أوْلِياءُ أولئك (Tahkik)

تفيءَ إلى ⇨ تفيءَ إلى (Tahkik)

جاءَ أُمّة ⇨ جاءَ أُمّة (Tahkik)

يَشاءُ إلى ⇨ يَشاءُ إلى (Tahkik)

السفَهاءُ ألا ⇨ السفَهاءُ ألا (Tahkik)

السماءِ أوْ ⇨ السماءِ أوْ (Tahkik)

c- Müfred Hemze: Hemzenin tek başına geldiği kelimelerde Hişam ve İbn Zekvan arasında ihtilaf olmamış, iki râvî de İbn Âmir'den aynı şekilde rivayet ederek bazı istisnalar dışında tahkik ile okumuşlardır. İstisna olarak tahkik dışında farklı bir okuyuşla okunan kelimeler şöyledir:

يُضاهِؤُون ⇨ يُضاهُونَ (Hazf)[103]

مُرْجَوْنَ ⇨ مرْجؤونَ (Hemze ziyadesi)[104]

[101] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1184.
[102] Muhammed b. Sufyan el-Kayrevânî, *el-Hâdî*, 1/439.
[103] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1285.
[104] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1285.

يَاجُوجُ وَمَاجُوجُ	⇨	يأْجوج و مأْجوج	(İbdal)[105]
سَالَ	⇨	سأَلَ	(İbdal)[106]
تُرْجِئ	⇨	تُرْجِى	(Hemze ziyadesi)[107]
دكّا	⇨	دكّاءً	(Hazf)[108]
لَيْكَةِ	⇨	الْأَيْكَةِ	(Nakl)[109]
كُفُوًا – هُزُوًا	⇨	كُفُؤًا – هُزُؤًا	(İbdal-i hemze)[110]
مِيكائِيلَ	⇨	وَميكال	(Hemze ziyadesi)[111]
زكَرِيّاء	⇨	زكَرِيّا	(Hemze ziyadesi)[112]

İbn Zekvan, Hişam'dan farklı olarak Beyyine suresi 6-7. ayette geçen بَرِيّة kelimesini hemze ziyadesi ile بَرِيئَة şeklinde okumuştur.[113]

İbn Âmir, bahsi geçen kelimelere ek olarak سِيئَ-سِيئَتْ kelimelerini işmam ile okumuştur.[114]Bu kelime usûl kurallarına dâhil olmadığından kıraat eserlerinde ferşiyyat kısmında zikredilmiştir.

Hişam'ın Vakf Kuralları: Hemzelerin okunuşunun yanı sıra Hişam, son harfi hemze olan kelimelerde farklı vecihler ile vakf etmiştir. Araştırmanın bu bölümünde Hişam'ın vakıfları incelenecektir. Öncelikle mezheb-i kıyâsîye göre daha sonra mezheb-i resmîye göre vakf kuralları verilecektir[115]. **Mezhebi kıyâsîye göre** Hişam'ın vakf kuralları şöyledir:

a- Öncesinde elif-i med olan fethalı hemzenin bulunduğu kelimelerde vakf edildiğinde hemze hazfedilerek tul, tevassut ve kasr olmak üzere üç vecih ile okunur.

السَماءَ ⇨ السَما (Tul, tevassut, kasr ile hazf)

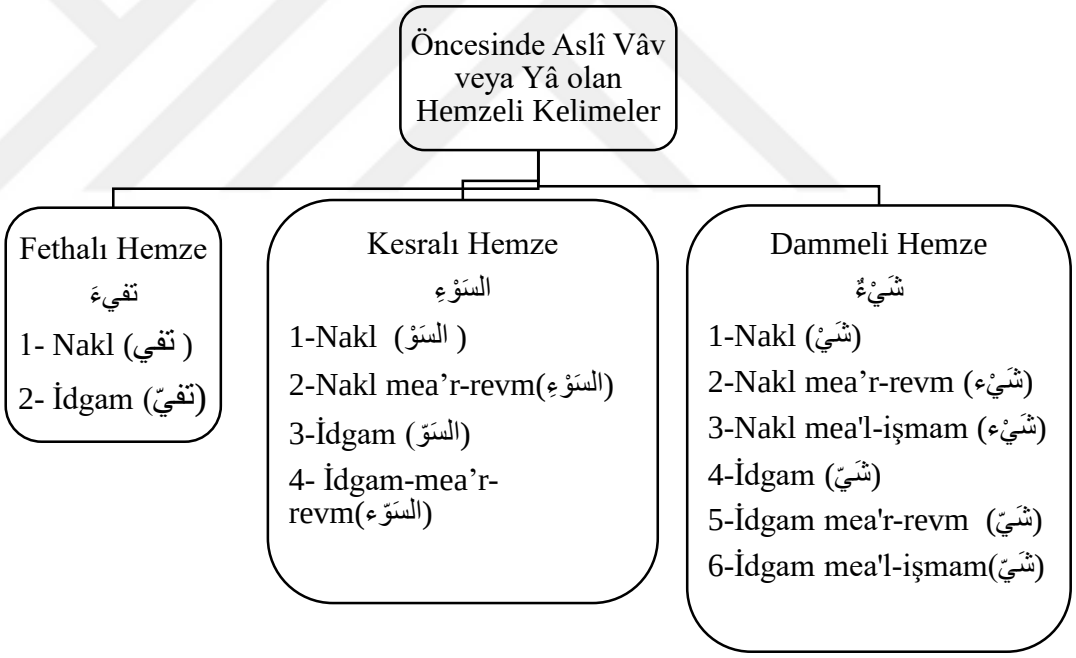
[105] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1239.
[106] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 568.
[107] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 425.
[108] Cemal Feyyad, *Kırâetü İbn Âmir ed-Dımeşkî* (İskenderiyye: Daru'l-İmân, tarihsiz), 14.
[109] Cemal Feyyad, *Kırâetü İbn Âmir ed-Dımeşkî*, 14.
[110] Tevfik İbrahim Damra, *Zâdu's-sâir ilâ kırâeti İbn Âmir* (Ürdün: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 2006),21.
[111] Abdulfetah Abdulğani el-Kâdî, *el-Vâfî* (Kahire: Daru's-Selam,2018), 169.
[112] Abdulfettah el-Kâdî, *el-Vâfî*, 192.
[113] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 598.
[114] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 230, 400, 564.
[115] Mezheb-i kıyâsî ve mezheb-i resmî için bknz. s.16.

b- Öncesinde elif-i med olan dammeli veya kesralı hemzenin bulunduğu kelimelerde vakfedildiğinde hemze tul, tevassut, kasr ile hazf edilir. Ayrıca kasr ve tevassut ile revm olmak üzere toplam beş vecih ile okunur.

أَوْلِياءُ ⇨ أَوْلِيا (Kasr, tevassut, tul ile hazf, kasr ile revm, tevassut ile revm)

c- Öncesinde kelimenin aslından olan vâv veya yâ bulunan hemzeli kelimelerde hemzenin harekesine göre farklı vecihlerle vakfedilir.

Hemze fethalı ise nakl ve nakl mea'r-revm olmak üzere iki vecih ile vakf edilir. Hemze kesralı ise nakl, nakl mea'l revm, idgam, idgam mea'r-revm olmak üzere dört vecih ile vakf edilir. Hemze dammeli ise nakl, nakl mea'l revm, nakl mea'l-işmam, idgam, idgam mea'r-revm, idgam mea'l-işmam olmak üzere altı vecih ile vakfedilir.[116]

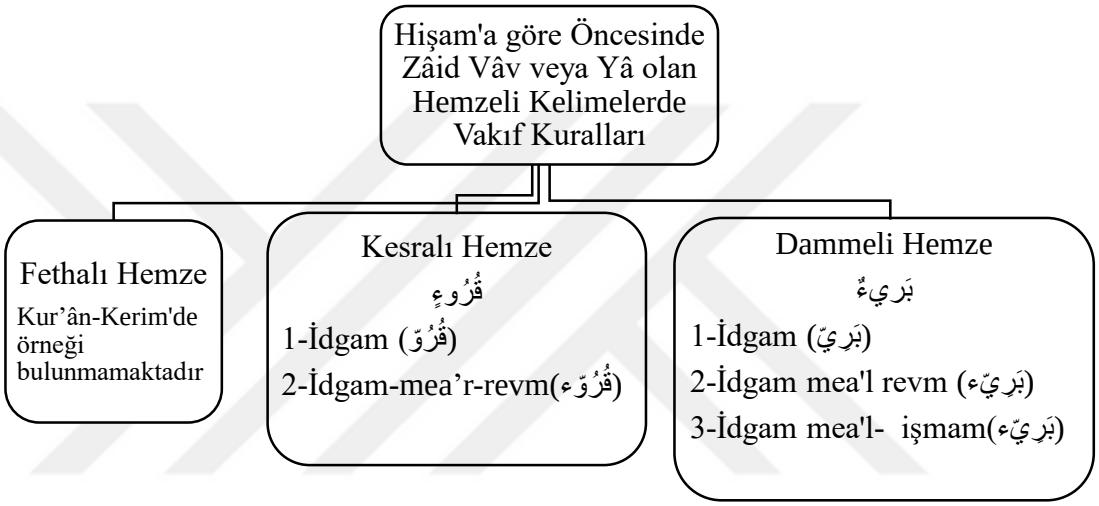

Şekil 2. Hişam'a göre öncesinde aslî vâv veya yâ bulunan hemzeli kelimelerde vakf kuralları

[116] Tevfik İbrahim Damra, *Zâdu's-Sâir ilâ kırâeti İbn Âmir* ,29.

d- Öncesinde zâid vâv veya yâ[117] harfi olan hemzeli kelimelerde hemzenin harekesine göre farklı vecihlerle vakf edilir. Bu durumda olup içerisinde fethalı hemze geçen bir kelime olmamıştır.

Hemze kesralı ise idgam ve idgam mea'r-revm olmak üzere iki vecih ile okunur.

Hemze dammeli ise idgam, idgam mea'r-revm, idgam mea'l-işmam olmak üzere üç vecih ile okunur.[118]

Şekil 3.Hişam'a göre öncesinde zâid vâv veya yâ olan hemzeli kelimelerde vakf kuralları

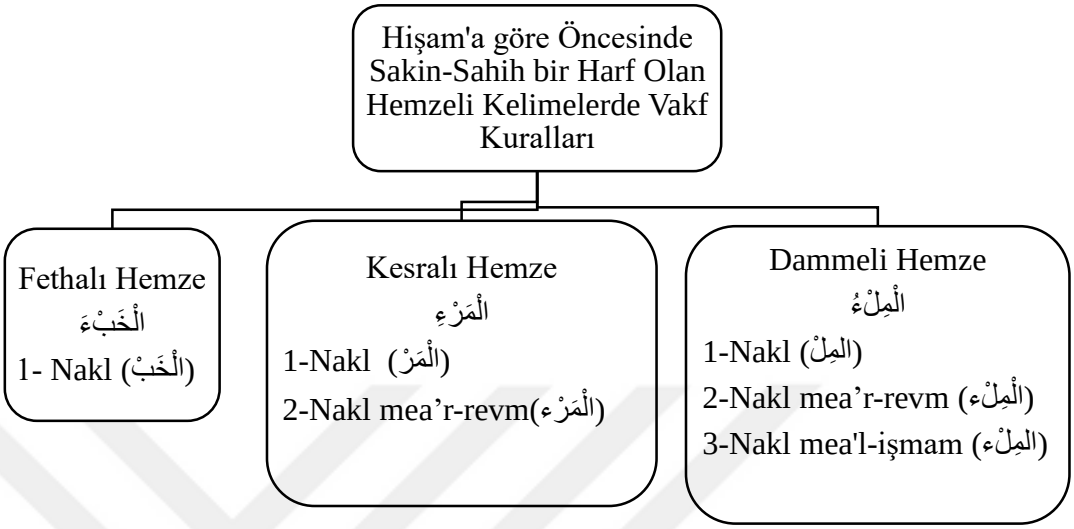
e- Öncesinde sakin-sahih bir harf olan hemzeli kelimelerde yine hemzenin harekesine göre farklı vecihlerle vakf edilir.

Hemze fethalı ise nakl ile okunur. İkinci vechi yoktur ve Kur'ân-ı Kerim'de bir yerde bulunmaktadır.

Hemze kesralı ise nakl ve nakl mea'r-revm olmak üzere iki vecih ile okunur ve Kurân-ı Kerim'de iki yerde örneği bulunmaktadır.

[117] Kelimenin aslî harflerinden olmayan farklı sebeplerle kelimeye ilave edilmiş vâv veya yâ harfleri kast edilmiştir.
[118] Cemal Feyyad, *Kırâetü İbn Âmir ed-Dımeşkî* , 16-18.

Hemze dammeli ise nakl, nakl mea'r-revm, nakl mea'l-işmam olmak üzere üç vecih ile okunur.[119]

Şekil 4.Hişam'a göre öncesi sakin-sahih harf olan hemzeli kelimelerde vakf kuralları

Mezheb-i resmîye[120] göre; Hişam'ın vakf kuralları hemze öncesinde elif-i med bulunanlar ve hemze öncesinde herhangi bir harf-i med bulunmayan kelimeler olmak üzere ikiye ayrılır.

a- Öncesinde elif-i med geçen hemzelerin bulunduğu kelimeler kendi içerisinde ikiye ayrılır. Kelimenin sonunda yazılan hemze vâv veya yâ harfini kürsü olarak kullanabilmektedir.[121] Dolayısıyla söz konusu kelimeler hemzenin vâv harfi ile yazıldığı veya yâ harfi ile yazıldığı durumlara göre ayrılır.

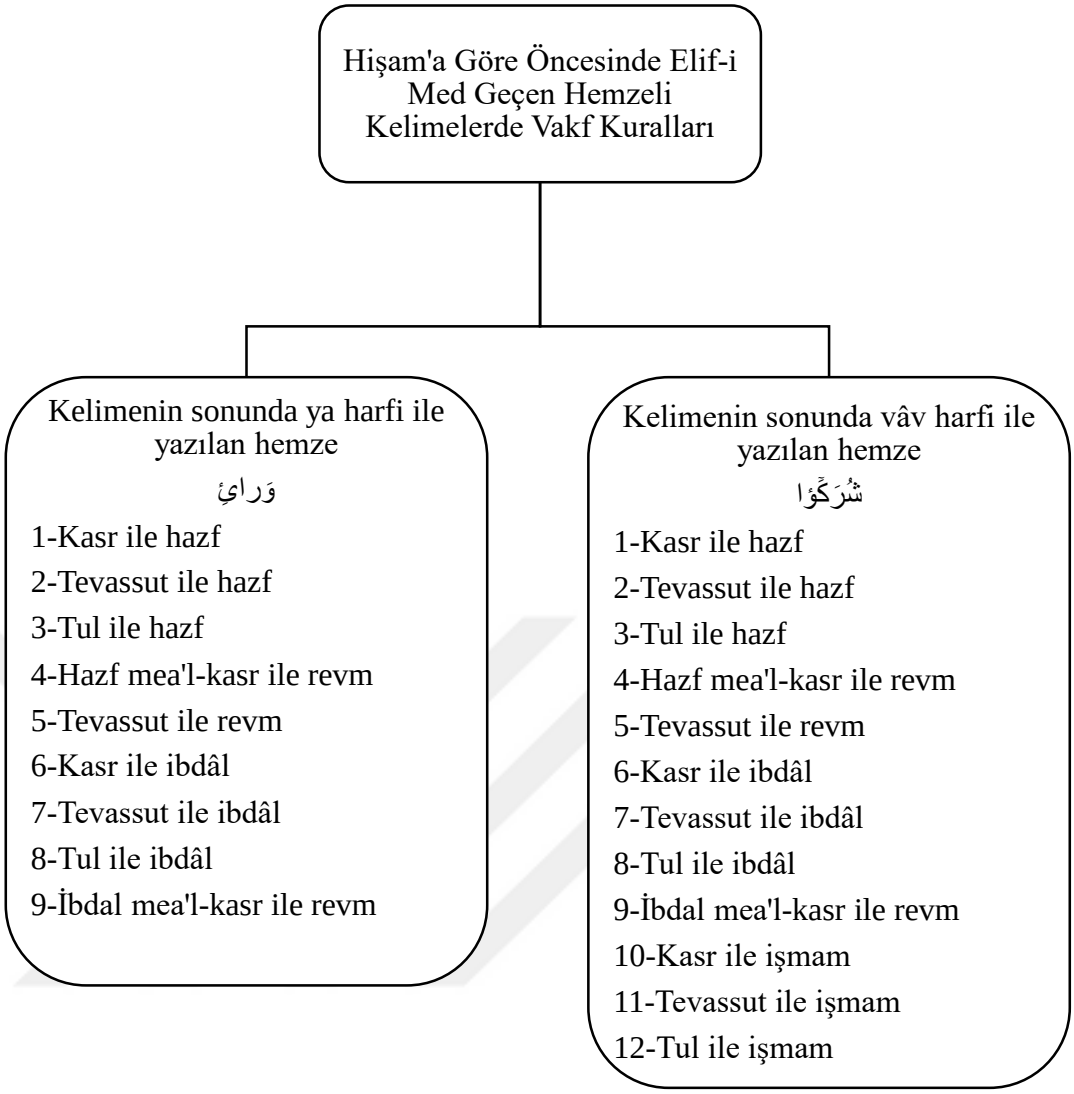
Kur'ân-ı Kerim'de mezhebi resmîye göre hemzenin kelime sonunda yâ harfi olarak yazıldığı 5 kelime mevcuttur. Bu kelimeler şunlardır; تِلقائ [122]

[119] Muhammed b. Sufyan el-Kayrevânî, *el-Hâdî*, 1/461
[120] Mezhebi resmî için bknz. s.16.
[121] Kürsiyyu'l-hemze için bknz. s.11.
[122] Yunus 10/15; Rum 30/8.

وَ إِيتَائِ[123], ءانَائِ[124], مِنْ وَرَائِ[125], ولِقَائِ[126] . Hişam'a göre sonunda hemze bulunan bu kelimelerde vakfedildiğinde kasr, tevassut, tul ile hazf, kasr ile revm, tevassut ile revm, tul, tevassut, kasr ile ibdâl-i yâ, kasr ile revm ile olmak üzere toplam 9 vecih ile okunur.

Mezhebi resmîye göre hemzenin kelime sonunda vâv harfi ile yazıldığı on kelime mevcuttur. Bu kelimeler şunlardır; شُرَكَّؤُا[127], نَشَؤُا[128], الضُّعَفَؤُا[129], شُفَعَؤُا[130], دُعَؤُا[131], الْبَلَؤُا[132], بُرَءَاؤُا[133], جَزَؤُا[134], عُلَمَؤُا[135], أَنْبَؤُا[136] . Hişam'a göre geçen kelimelerde vakfedildiğinde kasr, tevassut, tul ile hazf, kasr ile revm, tevassut ile revm, tul, tevassut, kasr, kasr ile revm ile vâv harfine ibdâl, tul, tevassut, kasr ile işmam olmak üzere 12 vecih ile okunur.[137]

[123] Nahl 16/90.
[124] Taha 20/130.
[125] Şuara 26/51.
[126] Rum 30/16.
[127] Enam/94; Şura 42/21.
[128] Hud 11/87.
[129] İbrahim 14/21.
[130] Rum 30/13.
[131] Mümin 40/50.
[132] Saffat 37/106; Duhan 44/33.
[133] Mümtehine 60/4.
[134] Maide 5/29/33; Şura 42/40; Haşr 59/17.
[135] Şuara 26/197; Fatır 35/28.
[136] Enam 6/5.
[137] Tevfik İbrahim Damra, *Zâdu's-sâir ilâ kırâeti İbn Âmir*, 29.

Şekil 5.Hişam'a göre öncesinde elif-i med geçen hemzeli kelimelerde vakf kuralları

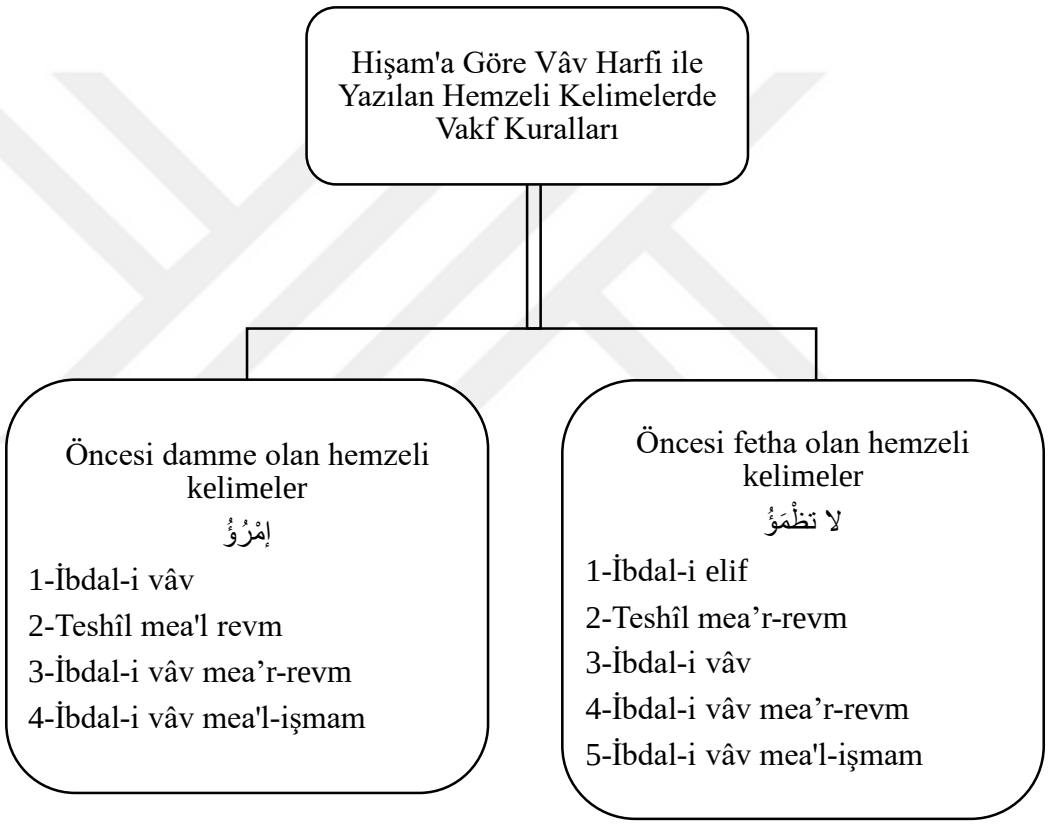
b- Öncesinde harf-i med geçmeyen yani öncesi harekeli olan hemzeli kelimeler hemzenin yazılışına göre ayrılır. Hemze vâv harfi ile veya elif harfi ile yazılmış olabilir.

➡Vâv harfi ile yazılan hemzeli kelimeler, öncesi damme olan ve öncesi fetha olan hemzeli kelimeler olmak üzere ikiye ayrılır. Öncesi fetha olup vâv ile yazılan hemzeli kelimeler şunlardır; يبْدَؤُ[138], تفْتَؤُ[139],يتَفَيَّؤُ[140], أتَوَكَّؤُ[141],

[138] Yunus 10/34; Neml 27/64; Rum 30/27.
[139] Yusuf 11/85.
[140] Nahl 16/48.
[141] Taha 20/18.

لا تظْمَؤُ[142], وَيَدرَؤُ[143], يَعْبَؤُ[144] المَلَؤُ[145], يُنَشَّؤُ[146], نَبَؤُ[147],يُنَبَّؤُ[148] . Bu kelimelerde vakfedildiğinde hemzenin elife ibdâli, teshîl mea'r-revm, hemzenin vâv harfine ibdâli, ibdâl-i vâv mea'l revm ve ibdâl-i vâv mea'l-işmam olmak üzere beş vecih ile okunur.

➡Öncesi damme olup vâv harfi ile yazılan hemzeli kelimeler şunlardır; إمْرُؤُ[149], لُؤْلُؤُ[150], اللُّؤْلُؤُ[151].Hişam'a göre bu kelimelerde vakf edildiğinde ibdâl-i vâv, teshîl mea'r-revm, ibdâl-i vâv mea'r-revm, ibdâl-i vâv mea'l-işmam olmak üzere 4 vecih ile okunur.[152]

Şekil 6.Hişam'a göre vâv harfi ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf kuralları

[142] Taha 20/119.
[143] Nur 24/8.
[144] Furkan 25/77.
[145] Araf 7/60-88-90; Müminun 23/24/33; Neml 27/32-38; Kasas 28/38; Sâd 38/6.
[146] Zuhruf 46/18.
[147] İbrahim 14/6; Sad 38/21; Teğabün 64/5.
[148] Kıyame 75/13.
[149] Nisa 4/176.
[150] Rahman 55/22.
[151] Tur 52/24.
[152] Cemal Feyyad, *Kırâetü İbn Âmir ed-Dımeşkî*, 19-21.

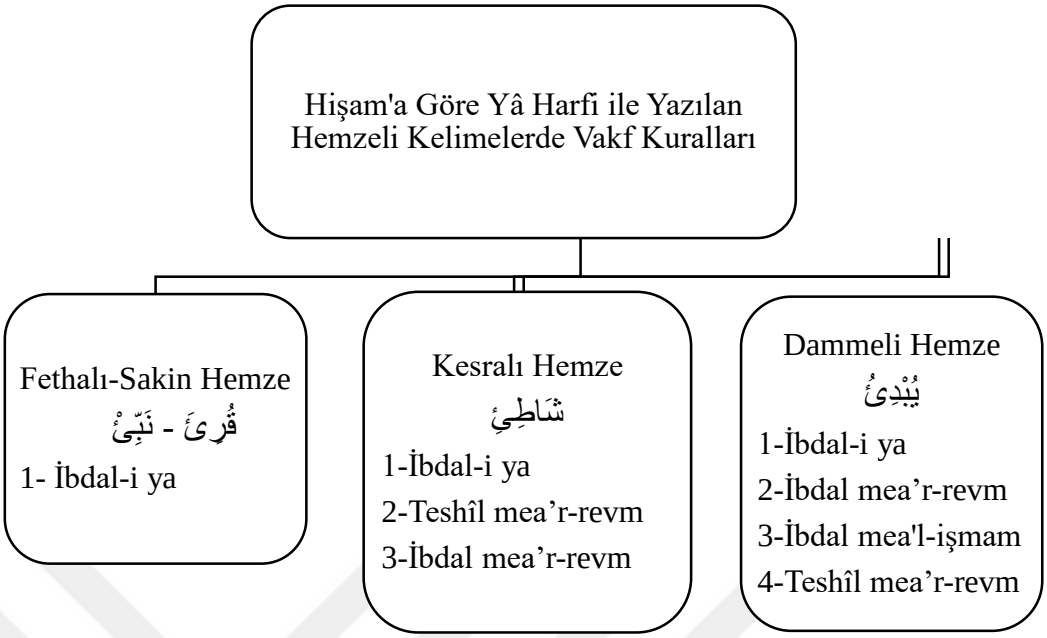
➥Kelime sonunda elif harfi ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf halinde okunuş biçimleri harekesine göre değişmektedir. Hemzenin harekesi fetha ise elif harfine ibdâl edilir. Kesra ise ibdâl-i elif ve teshîl mea'r-revm olmak üzere iki vecih ile okunur. Damme ise yine iki vecih ile ibdâl-i elif ve teshîl mea'r-revm ile okunur. Hemze sakin ise sadece ibdâl-i elif ile okunur.[153]

Şekil 7.Hişam'a göre elif harfi ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf kuralları

➥Kelime sonunda yâ harfi ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf edildiğinde okunuş biçimler hemzenin harekesine göre değişmektedir. Hemze fethalı veya sakinse ibdâl-i yâ ile okunur. Hemze kesralı ise ibdâl-i yâ, ibdâl mea'r-revm ve teshîl mea'r-revm olmak üzere üç vecih ile okunur. Hemze dammeli ise ibdâl-i yâ, ibdâl mea'l revm, ibdâl mea'l-işmam, teshîl mea'l revm olmak üzere 4 vecih ile okunur.[154]

[153] Emânî bnt. Aşûr, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 244.
[154] Tevfik İbrahim Damra, *Zâdu's-sâir ilâ kırâeti İbn Âmir*, 32.

Şekil 8.Hişam'a göre yâ harfi ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf kuralları

2.2.5. ÂSIM, RÂVÎLERİ VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

Asıl adı; Ebû Bekr Âsım b. Ebi'n-Necûd Behdele el-Esedî, künyesi Ebu Bekr'dir. Muaviye döneminde Kûfe'de doğan İmam Âsım, 127/745 yılında vefat etmiştir.

Tabiînden olan Âsım, kıraati Abdurrahman es-Sülemi, Zir b. Hubeyş el-Esedî ve Ebu Amr eş-Şeybânî'den almıştır. Kendisine de birçok kimse okumuştur. Râvîleri arasında en meşhur olanları Hafs ve Şu'be'dir. [155]

Âsım'ın kıraat ilmindeki remzi ن harfidir.

Âsım'ın meşhur râvîlerinden biri Şu'be'nin tam adı Ebu Bekr Şu'be b. Ayyaş b. Sâlim el-Esedî el-Kufî'dir. 95/713 ylında doğmuş, 193/809 yılında Kûfe'de vefat etmiştir. Kıraati doğrudan Âsım'dan almıştır.[156]Kıraat ilmindeki remzi ص harfidir.

[155] İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dımeşk*, 25/220.
[156] Salim Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'an*, 294.

Âsım'ın ikinci râvisi Hafs'ın tam adı Hafs b. Süleymân b. el-Mugīre el-Esedî, künyesi Ebu Ömer'dir. 90/709 yılında doğmuş ve 180/796 yılında vefat etmiştir. Kıraati doğrudan Âsım'dan almıştır.[157] Kıraat ilmindeki remzi ع harfidir.

Âsım'ın Şu'be ve Hafs rivayetleri arasında hemze hususunda birçok açıdan ittifak bulunmaktadır. Âsım'ın hemzeye yaklaşımı ele alınırken söz konusu ihtilaflara da yer verilecektir.

a- Bir Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: Bir kelimede iki hemzenin art arda geçtiği ifadelerde Âsım iki hemzeyi harekesi fark etmeksizin tahkik ile okumuştur. Bazı kelimelerde istisnâen farklı okumuştur.[158]

ءَأَنْذرتهم ⇨ ءَأَنْذرتهم (Tahkik)

أَءِنّا ⇨ أَءِنّا (Tahkik)

أَؤُنبئكم ⇨ أَؤُنبئكم (Tahkik)

Fussılet suresi 44. Ayette geçen ءَأَعْجَمِيّ kelimesini Şu'be tahkik ile okurken, Hafs ikinci hemzenin teshîli okumuştur.[159] Ayrıca Hafs ءَالذَّكَرَيْن , [160] ءَالله, [161] ءَالْئٰن [162]kelimelerini ikinci hemzenin ibdâli ve teshîli olmak üzere iki vecih ile okumuştur.[163]

Şu'be'nin Hafs'tan farklı rivayet ettiği diğer kelimeler şöyledir; Kalem suresi 14. Ayette geçen انْ كانَ kelimesine bir istifham hemzesi ziyade ederek أأنْ كانَ şeklinde okumuştur.[164] Üç farklı yerde geçen [165]ءَامَنْتُمْ kelimesini yine bir istifham hemzesi ekleyerek ءَأَامَنْتُمْ şeklinde okumuştur.[166]

b- İki Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: İki kelimede art arda iki hemze geldiğinde Âsım harekeleri fark etmeksizin tahkik ile okumuştur.[167]

---

[157] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1963), 558.
[158] Muhammed b. Sufyan el-Kayrevânî, *el-Hâdî*, 1/435.
[159] Abdulfettah el-Kâdî, *Budûru'z-Zâhirat*, 580.
[160] Yunus 10/59; Neml 27/59.
[161] Enam 6/143-144.
[162] Yunus 10/51-91.
[163] İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, 2/1188.Geçen kelimelerde hemzeler Mushaf-ı Osmanî'ye uygun olarak ibdâl halinde tek hemze ile yazılmıştır. Kelimenin aslında iki hemze mevcuttur.
[164] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 564.
[165] Taha 20/71; Araf 7/123; Şuara 26/49.
[166] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1168.
[167] Muhammed b. Sufyan el-Kayrevânî, *el-Hâdî*, 1/439.

جَاءَ أَمْرُنا	⇨	جَاءَ أ مْرُنا	(Tahkik)
وبالسُوءِ إلا	⇨	وبالسُوءِ إلا	(Tahkik)
أوْلِياءُ أولئك	⇨	أوْلِياءُ أولئك	(Tahkik)
تفيءَ إلى	⇨	تفيءَ إلى	(Tahkik)
جاءَ أُمّة	⇨	جاءَ أُمّة	(Tahkik)
يَشاءُ إلى	⇨	يَشاءُ إلى	(Tahkik)
السفَهاءُ ألا	⇨	السفَهاءُ ألا	(Tahkik)
السماءِ أوْ	⇨	السماءِ أوْ	(Tahkik)

c- Müfred Hemze: Hemzenin tek başına geldği kelimelerde Hafs'ın tahkik dışında farklı bir okuyuşu olmamıştır. Şu'be'nin farklı okuduğu kelimeler ise şöyledir:

كُفُوًا – هُزُوًا	⇨	كُفُؤًا – هُزُؤًا	(İbdal-i hemze)[168]
مُؤصَدَةٌ	⇨	مُوصَدَةٌ	(Hemzenin vâv harfine ibdâli)[169]
اللؤْلُؤِ	⇨	اللُولُؤُ	(Birinci hemzenin ibdâli)[170]

Şu'be'nin Hafs'tan farklı okuduğu ve usûl içerisinde belirli bir kurala dâhil olmayıp, ferşiyyat içerisinde zikredilen kelimeler ve okuyuşları şöyledir[171];

رَؤُفٌ	⇨	رَؤُوفٌ
زَكَرِيّاء	⇨	زَكَرِيّا
مِيكَائِيلَ	⇨	مِيكَالَ
بَيْئَسٍ	⇨	بَئِيسٍ

2.2.6. HAMZA, RÂVÎLERİ VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

Tam adı, Ebû Umâre Hamza b. Habîb b. Umâre ez-Zeyyât et-Teymî el-Kûfî, künyesi Ebu Ammâra'dır. 80/699 yılında doğan İmam Hamza'nın sahabeyi görmüş olması kuvvetle muhtemeldir. 156/773 yılında vefat etmiştir.

Kûfe ulemasından A'meş, İbn Ebî Leylâ, Cafer es- Sâdık , Ebu İshak es-Sebii gibi birçok zâta arzen kıraat okumuştur. Kendisinden de birçok kimse kıraat

[168] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 604.
[169] el-Pâluvî, *Zübdetü'l-irfan*,377.
[170] el-Pâluvî, *Zübdetü'l-irfan*,341.
[171] Emâni Bnt. Aşur, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 269.

almıştır. Aralarında en meşhur olanları İbrahim b. Ethem, Süfyân-ı Sevrî, Süleym b. İsa ve Kisâî'dir. Meşhur râvîleri ise Halef ve Hallad'dır.

Arapça ve ferâiz ilminde derinliğe sahip olduğu bilinmektedir.[172] Kıraat ilmindeki remzi ف harfidir.

İmam Hamza'nın birinci râvisi Halef'in tam adı Halef b. Hişâm b. Sa'leb (Tâlib) el-Esedî el-Bağdâdî el-Bezzâr, künyesi Ebu Muhammed'dir. 150/767 yılında doğmuş ve 229/844 yılında Bağdat'da vefat etmiştir. Halef, Hamza'nın birinci râvisi aynı zamanda kıraat-i aşerenin onuncu imamıdır. Kıraati Süleym b. İsa ve Abdurrahman b. Ebi Hammad'dan almış, onlar da Hamza'dan almıştır. Kıraat ilmindeki remzi ض harfidir.[173]

Hamza'nın ikinci râvîsi, Hallad'ın tam adı Hallâd b. Hâlid eş-Şeybânî, künyesi Ebu İsa'dır. Doğum tarihi ile farklı rivayetler bulunmakla birlikte 220/835 yılında vefat etmiştir. Kıraati Süleym b. İsa'dan almıştır. Kıraat ilmindeki remzi ق harfidir.[174]

Hemzenin okunuşu hususunda Hamza'nın iki râvîsi arasında ihtilaf bulunmamaktadır. Fakat vakf kuralları söz konusu olduğunda birtakım farklılıklar mevcuttur. Öncelikle hemzenin vasl halindeki okunuş biçimlerine yer verilecek, daha sonra vakf halindeki durumları ele alınacaktır.

a- Bir Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: Bir kelimede iki hemze art arda geldiğinde Hamza vasl halinde tahkik ile okumuştur.[175]

ءَأَنْذرتهم ⇨ ءَأَنْذرتهم (Tahkik)

أَءِنّا ⇨ أَءِنّا (Tahkik)

أَؤُنبئكم ⇨ أَؤُنبئكم (Tahkik)

Bazı kelimelerin başına istisna olarak bir istifham hemzesi ekleyerek okumuştur. Kalem suresi 14. Ayette geçen انْ كانَ kelimesine bir istifham hemzesi ziyade ederek أَأَنْ كانَ şeklinde okumuştur.[176] Üç farklı yerde geçen ءَامَنْتُمْ[177] kelimesini yine bir istifham hemzesi ekleyerek ءَأَامَنْتُمْ şeklinde

[172] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, 4/41.
[173] Ali el-Caferî, *el-Esâs*, 287.
[174] Salim Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'an*, 1/219.
[175] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1157.
[176] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 564.
[177] Taha 20/71; Araf 7/123; Şuara 26/49.

okumuştur.[178]Ankebut suresi 28. Ayette geçen إنّكم لتَأْتُون الفَاحِشَة ifadesinin ve Araf suresi 81. Ayette geçen إنّكم لتَأْتُون الرّجَال ifadesinin başına bir istifham hemzesi ekleyerek أإنَّكُمْ şeklinde okumuştur.[179]

Fussılet suresi 44. Ayette geçen ءأعْجَمِيّ kelimesini Hamza tahkik ile okumuştur.[180]

b- İki Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: İki kelimede art arda gelen hemzelerin harekeleri aynı ise Hamza vasl halinde tahkik ile okumuştur. Vakf halinde ise tahkik ve ikinci hemzenin teshîli olmak üzere iki vecih ile okumuştur.[181]

Farklı harekeli iki hemzenin iki kelimede geldiği durumlar beş tanedir. Hamza vasl halinde tahkik ile okur. Vakf halinde ise önce yine tahkik ile okur. Daha sonra birinci hemze fethalı ikinci hemze kesralı gelirse ikinci hemze teshîl edilerek okunur.

تفيءَ إلى ⇨ تفيءَ إ●لى (İkinci hemzenin teshîli)

Birinci hemze fethalı ikinci hemze dammeli ise yine ikinci hemze teshîl edilerek okunur.

جاءَ أُمّة ⇨ جاءَ أ●مّة (İkinci hemzenin teshîli)

Birinci hemze dammeli ikinci hemze kesralı ise ikinci hemzenin teshîli ve kesralı vâv harfine ibdâli olmak üzere iki vecih ile okunur.

يَشاءُ إلى ⇨ يَشاءُ إ●لى (İkinci hemzenin teshîli)

يَشاءُ إلى ⇨ يَشاءُ ولى (İkinci hemzenin kesralı vâv harfine ibdâli)

Birinci hemze dammeli ikinci hemze fethalı ise ikinci hemzenin fethalı vâv harfine ibdâli ile okunur.

السفَهاءُ ألا ⇨ السفَهاءُ وَلا (İkinci hemzenin fethalı vâv harfine ibdâli)

Son olarak birinci hemze kesralı ikinci hemze fethalı ise ikinci hemzenin fethalı yâ harfine ibdâli ile okunur.[182]

السماءِ أوْ ⇨ السماءِ يَوْ (İkinci hemzenin fethalı yâ harfine ibdâli)

[178] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1168.
[179] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1175.
[180] Abdulfettah el-Kâdî, *Budûru'z-Zâhirat*, 580.
[181] Şihâbuddîn el-Benna, *İthâf*, 73.
[182] Muhammed b. Sufyan el-Kayrevânî, *Kitâbu'l-hâdî*, *1/*441.

c- Müfred Hemze: Hamza, hemzenin tek başına geldiği kelimeleri istisnalar dışında vasl halinde tahkik ile okumuştur. Farklı okuduğu kelimeler ise şöyledir[183];

يُضاهِؤُون	⇨	يُضاهُونَ	(Hazf)
يأْجوج و مأْجوج	⇨	يَاجُوجُ وَمَاجُوجُ	(İbdal)
كُفُوًا – هُزُوًا	⇨	كُفْؤًا-هُزْؤًا	(İbdal)
وَميكال	⇨	مِيكائِيلَ	(Hemze ziyadesi)
جِبْريلَ	⇨	جَبْرِئِيلَ	(Hemze ziyadesi)
رَؤُوفٌ	⇨	رَؤْفٌ	(Hazfi'l-med)

Hamza'nın Vakf Kuralları: Hamza'nın vakf kuralları mezheb-i kıyâsî ve mezheb-i resmîye[184] göre ayrı ayrı incelenecektir. **Mezhebi kıyasiye göre** vakf kuralları şöyledir:

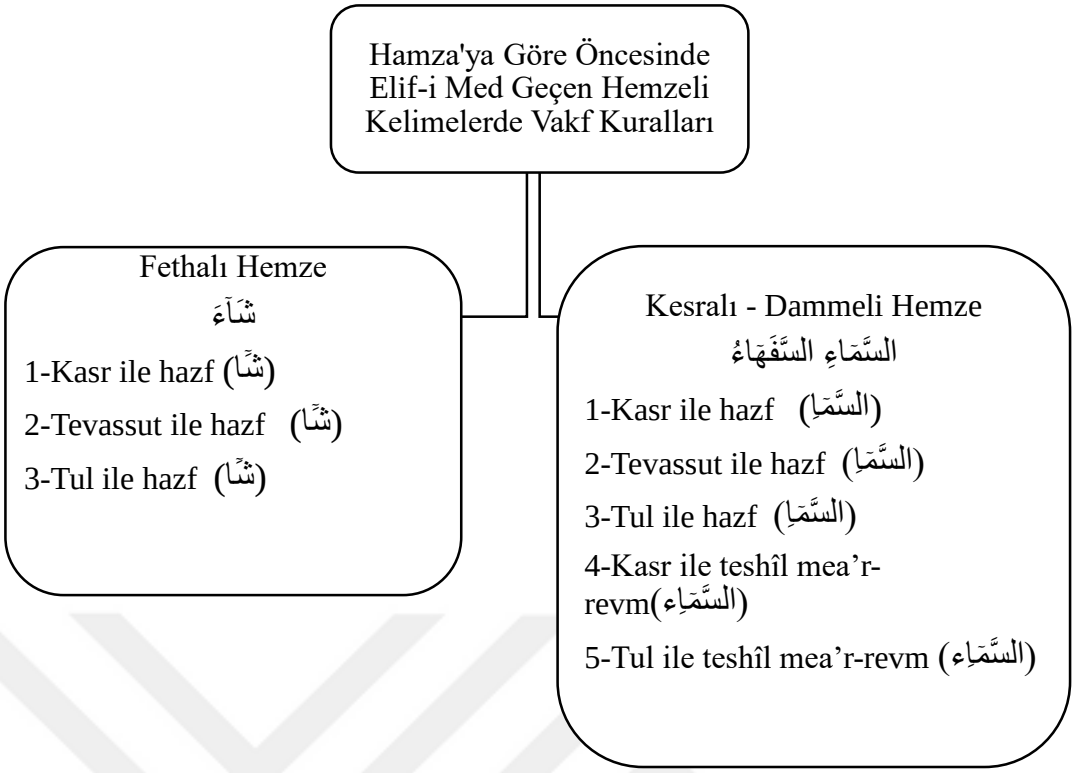
a- Öncesinde sakin harf geçen hemzeli kelimeler kendi içerisinde ayrılmaktadır.

➥Öncesi sakin elif olan hemze kelime sonunda gelirse hemzenin harekesine göre farklı şekillerde okunur. Hemze, fethalı ise tul, tevassut, kasr ile hazf olmak üzere 3 vecih ile okunur. Hemze kesralı veya dammeli ise tul, tevassut, kasr ile hazf, kasr ile teshîl mea'r-revm, tul ile teshîl mea'r-revm olmak üzere 5 vecih ile okunur.[185]

[183] Tevfik İbrahim Damra, *Rifatü'd-deracât fî kırâeti Hamza ez-Zeyyât*, (Ürdün: Mektebetu'l-Vataniyye, 2008), 30.

[184] Mezhebi kıyâsî ve mezhebi resmî için bknz. s.16.

[185] el-Kayrevânî, *el-Hâdî*, 1/465, Ebu Ca'fer el-Ensârî, *Kitâbû'l-egna'*, 1/421.

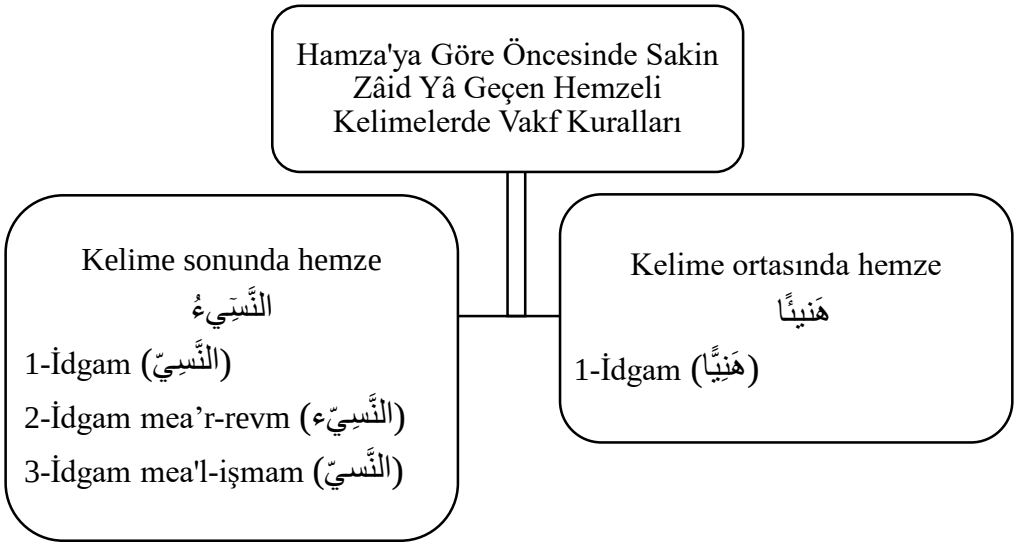

Şekil 9.Hamza'ya göre öncesi elif-i med olan hemzeli kelimelerde vakf kuralları

➥Öncesi sakin elif olan hemze kelime ortasında gelirse, دعآءً ,أولٰئك ,الملٰئكة kelimelerinde olduğu gibi, teshîl ve teshîl mea'r-revm olmak zere iki vecih ile okunur.[186]

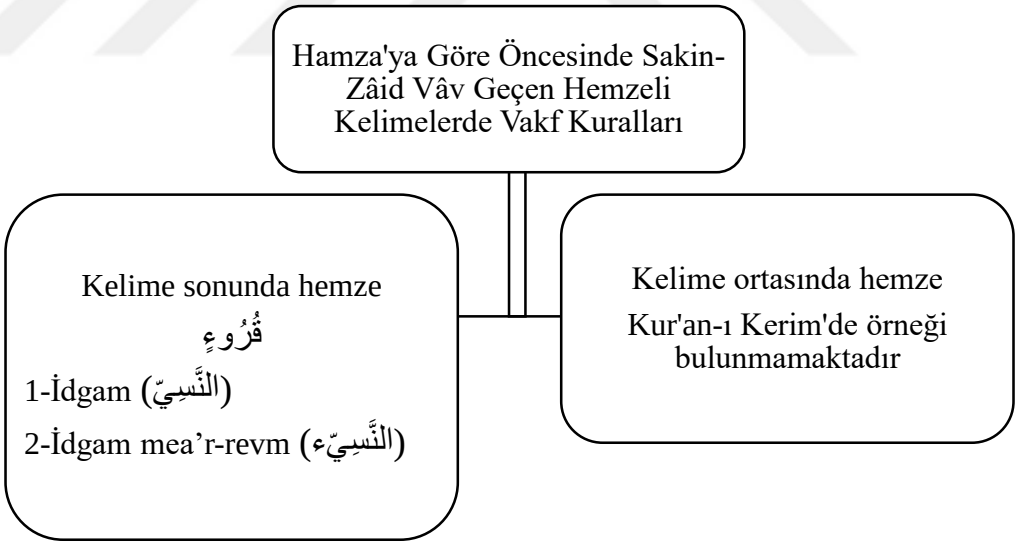
➥Öncesi sakin zâid yâ olan hemze kelime sonunda geldiğinde idgam, idgam mea'r-revm ve idgam mea'l-işmam olmak üzere üç vecih ile okunur. Hemze kelime sonundaysa sadece idgam ile okunur.[187]

[186] Emâni Bnt. Aşur, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 291.
[187] Adil Ebu Şa'r, *Tahfîful-hemezât*, 72.

Şekil 10.Hamza'ye göre öncesi sakin zaid yâ olan hemzeli kelimelerde vakf kuralları

➡Öncesi sakin-zâid vâv olan hemze kelime sonundaysa idgam ve idgam mea'r-revm olmak üzere iki vecih ile okunur. Bu durumda hemzenin kelime sonunda geldiği bir örnek Kur'ân-ı Kerim'de geçmemektedir.[188]

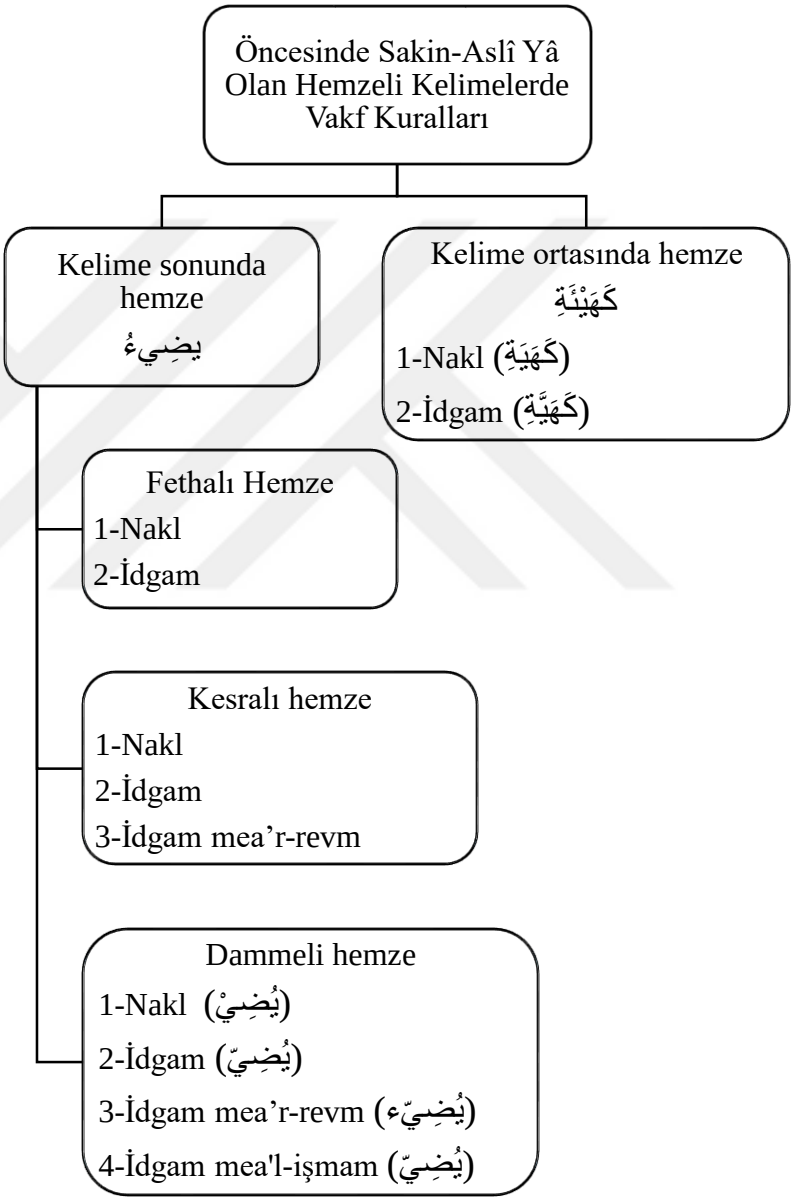

Şekil 11.Hamza'ya göre öncesinde sakin-zâid vâv geçen hemzeli kelimelerde vakf kuralları

[188] el-Benna, *İthâf,* 91.

➥Öncesi sakin-aslî yâ olan hemze, kelimenin sonunda ise harekesine göre farklı şekillerde okunur. Hemze fethalı ise nakl ve idgam ile okunur. Hemze kesralı ise nakl, idgam, idgam mea'l revm olmak üzere üç vecih ile okunur. Hemze dammeli ise nakl, idgam, idgam mea'r-revm, idgam mea'l-işmam olmak üzere dört vecih ile okunur.

Öncesinde aslî yâ olan hemze kelime ortasında gelirse nakl ve idgam olmak üzere iki vecih ile okunur.[189]

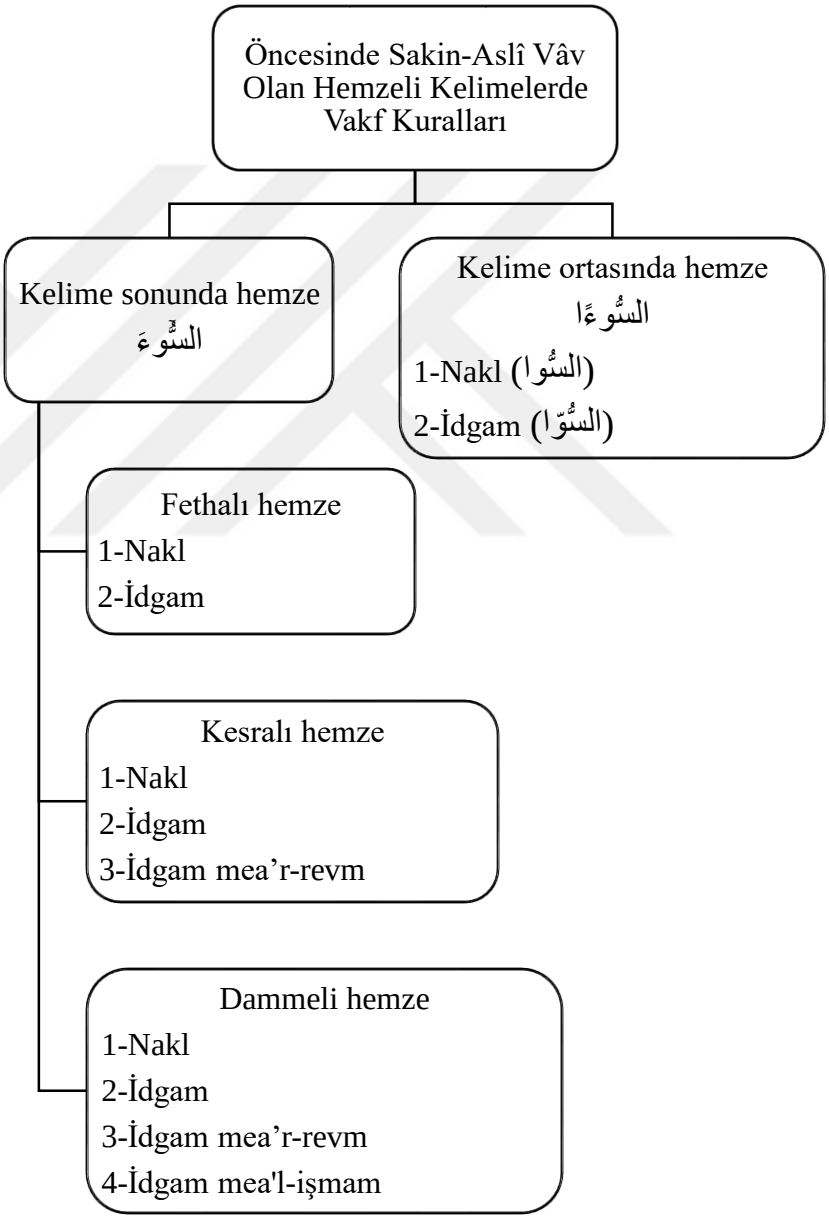

Şekil 12.Hamza'ya göre öncesi sakin-aslî yâ olan kelimelerde vakf kuralları

[189] Emâni Bnt. Aşur, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 293.

➥Öncesi sakin-aslî vâv olan hemze kelime, sonunda bulunursa harekesine göre farklı şekillerde okunur. Hemze fethalı ise nakl ve idgam ile okunur. Hemze kesralı ise nakl, idgam, idgam mea'l revm olmak üzere üç vecih ile okunur. Hemze dammeli ise nakl, idgam, idgam mea'r-revm, idgam mea'l-işmam olmak üzere dört vecih ile okunur.

Hemze kelime ortasındaysa nakl ve ibdâl olmak üzere iki vecih ile okunur.[190]

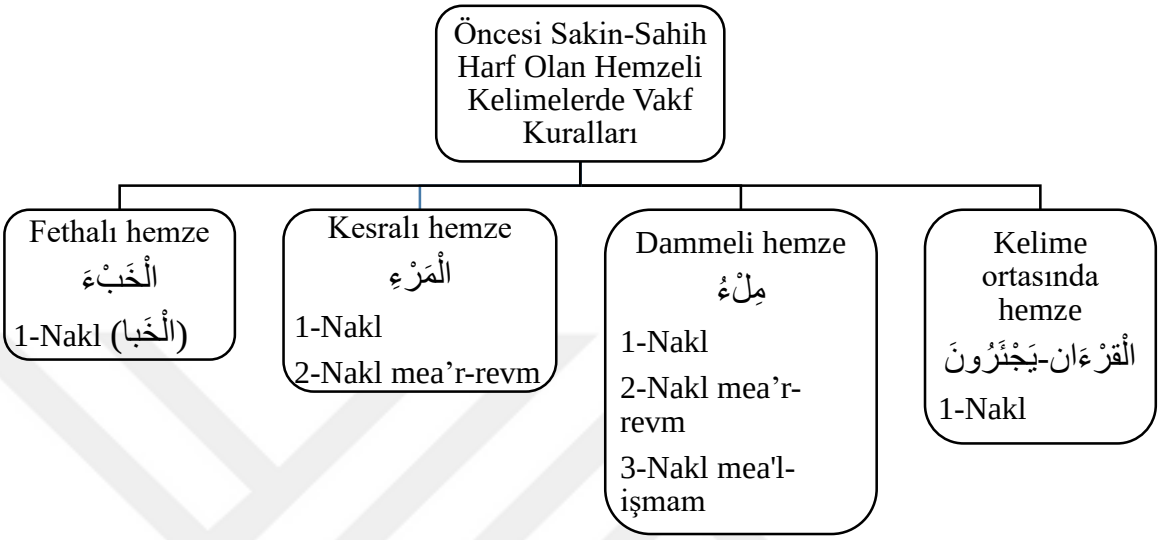

Şekil 13.Hamza'ya göre öncesi sakin-aslî vâv olan hemzeli kelimelerde vakf kuralları

[190] Tevfik İbrahim Damra, *Rifatü'd-deracât fi kırâeti Hamza ez-Zeyyât*, 45.

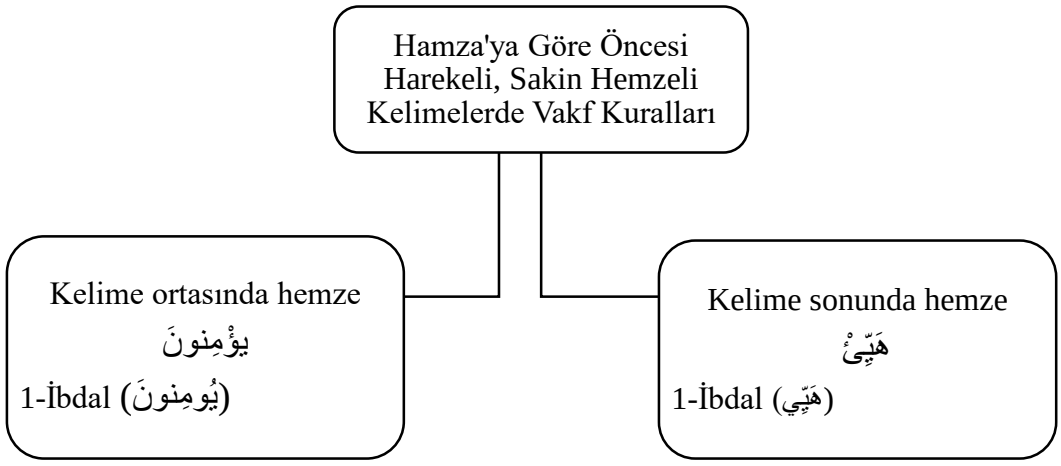
➥Öncesi sakin-sahih harf olan hemzeli kelimelerde vakf edildiğinde hemzenin harekesine göre farklı şekillerde okunur. Hemze fethalı ise nakl ile okunur. Hemze kesralı ise nakl ve nakl mea'r-revm ile okunur. Hemze dammeli ise nakl, nakl mea'r-revm, nakl mea'l-işmam olmak üzere üç vecih ile okunur.

Hemze kelime ortasında ise sadece nakl ile okunur.[191]

Şekil 14.Hamza'ya göre öncesi sakin-sahih harf olan hemzeli kelimelerde vakf kuralları

b- Öncesi harekeli olan hemzeler kelimenin bulunduğu yere ve harekesine göre ayrılır. Öncesi harekeli olup kendisi sakin olan hemze kelime ortasındaysa veya sonundaysa ibdâl ile vakf edilir.[192]

Şekil 15.Hamza'ya göre öncesi harekeli, sakin hemzeli kelimelerde vakf kuralları

[191] Tevfik İbrahim Damra, *Rifatü'd-Deracât fî kırâeti Hamza ez-Zeyyât*, 41.
[192] Ebu Ca'fer el-Ensârî, *Kitâbû'l-egna'*, 1/416.

رِءْياً, رؤْياكَ, الرّؤْيا, تُئْوِي kelimelerinde ise istisnaî olarak ibdâl ve idgam olmak üzere iki vecih ile okunur.[193]

c- Öncesi ve kendisi harekeli hemzeli kelimelerde vakf edildiğinde hemzenin ve öncesindeki harfin harekesine göre farklı şekillerde okunur.

➥Öncesi kesra, kendisi fethalı ise yâ harfine ibdâl ile vakfedilir.

فِئَةً ⇨ فِيَة

➥Öncesi damme, kendisi fethalı ise vâv harfine ibdâl ile vakfedilir.

يُؤَيِّدُ ⇨ يُوَيِّدُ

➥Öncesi ve kendisi fethalı ise teshîl ile vakfedilir.

مَئَابٍ ⇨ مءَ●ابٍ

➥Öncesi damme, kendisi kesralı ise teshîl ve ibdâl ile vakfedilir.

سُئِلَ ⇨ سُ●ئِلَ

سُئِلَ ⇨ سُولَ

➥Öncesi fetha, kendisi kesralı ise teshîl ile vakfedilir.

مُطْمَئِنّ ⇨ مَطْمَئِ●نَّ

➥Öncesi ve kendisi kesralı ise teshîl ve hazf ile vakfedilir.

بارِئِكُمْ ⇨ بارِ●كُمْ

بارِئِكُمْ ⇨ بارِيكُمْ

➥Öncesi ve kendisi dammeli ise teshîl ve hazf ile vakfedilir.

بِرُءُوسِكُمْ ⇨ بِرُءُ●وسِكُمْ

بِرُءُوسِكُمْ ⇨ بِرُوسِكُمْ

➥Öncesi fetha, kendisi dammeli ise teshîl ve hazf ile vakfedilir.

مُبَرَّءُون ⇨ مُبَرَّءُ●ونَ

مُبَرَّءُون ⇨ مبَرُّونَ

➥Öncesi kesra, kendisi dammeli ise teshîl ve ibdâl ile okunur.[194]

أَؤُنَبِّئُكُمْ ⇨ أؤُنَبِّ●ءُكُمْ

أَؤُنَبِّئُكُمْ ⇨ أؤُنَبِّيكُمْ

[193] Adil Ebu Şa'r, *Tahfîful-hemezât*, 76.
[194] Adil Ebu Şa'r, *Tahfîful-hemezât*, 83.

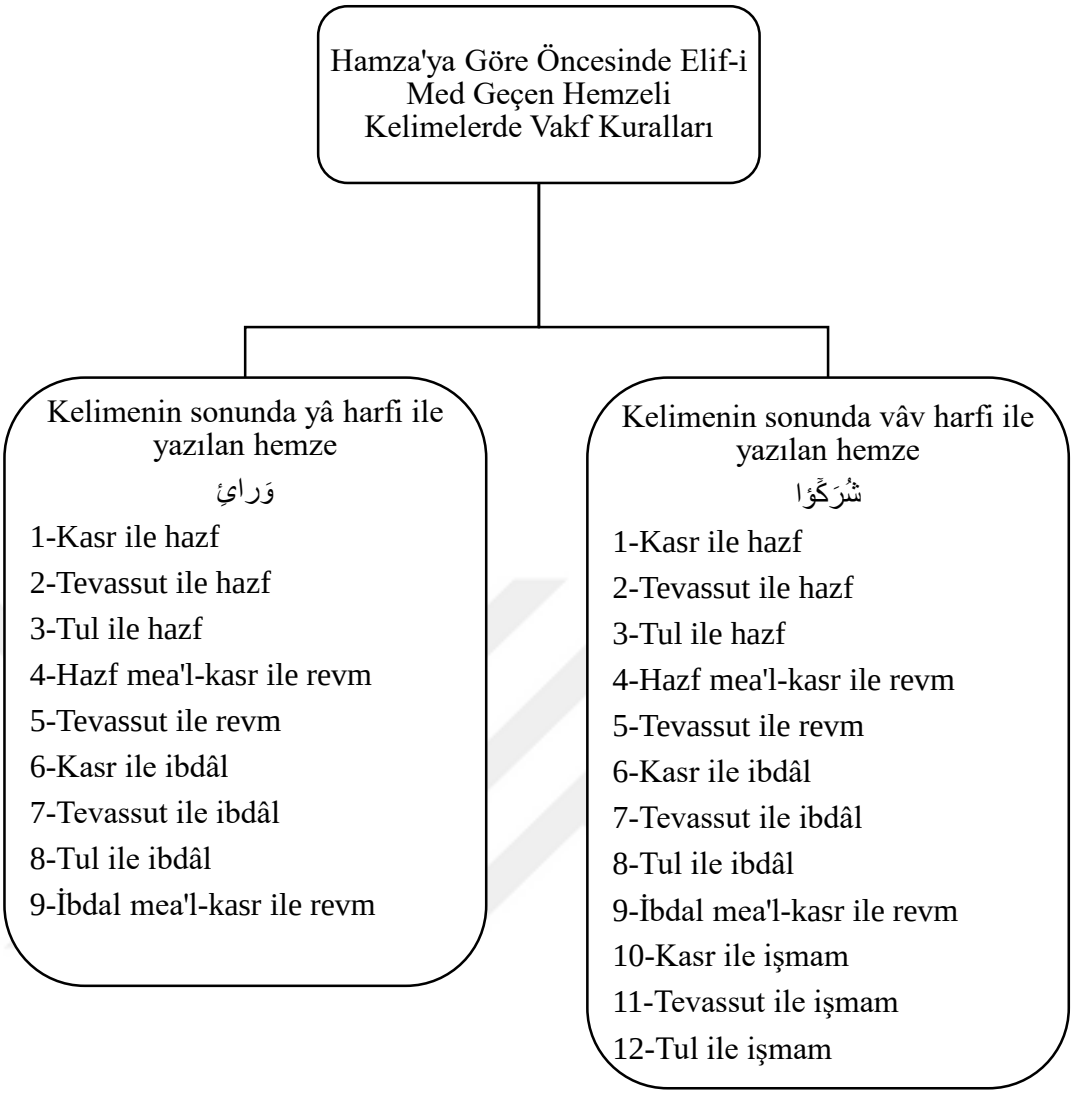
Mezhebi resmîye göre Hamza'nın vakf kuralları yine hemzenin öncesindeki harfe göre ayrılır. Öncesinde elif-i med geçen hemzeli kelimeler ve öncesinde herhangi bir harf-i med bulunmayan kelimeler olmak üzere ikiye ayrılır.

a- Öncesinde elif-i med geçen hemzelerin bulunduğu kelimeler kendi içerisinde ikiye ayrılır. Kelimenin sonunda yazılan hemze vâv veya yâ harfini kürsü olarak kullanabilmektedir. Dolayısıyla söz konusu kelimeler hemzenin vâv harfi ile yazıldığı veya yâ harfi ile yazıldığı durumlara göre ayrılır.

➥Kur'ân-ı Kerim'de hemzenin kelime sonunda yâ harfi olarak yazıldığı 5 kelime mevcuttur. Bu kelimeler şunlardır; وِلِقائِ , مِنْ وَرائِ , ءانائ , تِلقائوَ إيتائ . Hamza'ya göre sonunda hemze bulunan bu kelimelerde vakf edildiğinde kasr, tevassut, tul ile hazf, kasr ile revm, tevassut ile revm, tul, tevassut, kasr ile ibdâl, kasr ile revm ile olmak üzere toplam 9 vecih ile okunur.

➥ Hemzenin kelime sonunda vâv harfi ile yazıldığı on kelime mevcuttur. Bu kelimeler şunlardır; شُرَكَّؤا , نَشَّؤا , الضُّعَفَّؤا , شُفعَؤا , دُعَّؤُا , الْبَلَّؤُا , بُرَءَاؤُا , جَزَؤُا , عُلَمَؤُا , أَنْبَؤُا . Hamza'ya göre geçen kelimelerde vakf edildiğinde kasr, tevassut, tul ile hazf, kasr ile revm, tevassut ile revm, tul, tevassut, kasr, kasr ile revm ile vâv harfine ibdâl, tul, tevassut, kasr ile işmam olmak üzere 12 vecih ile okunur.[195]

[195] Adil Ebu Şa'r, *Tahfîful-hemezât*, 72.

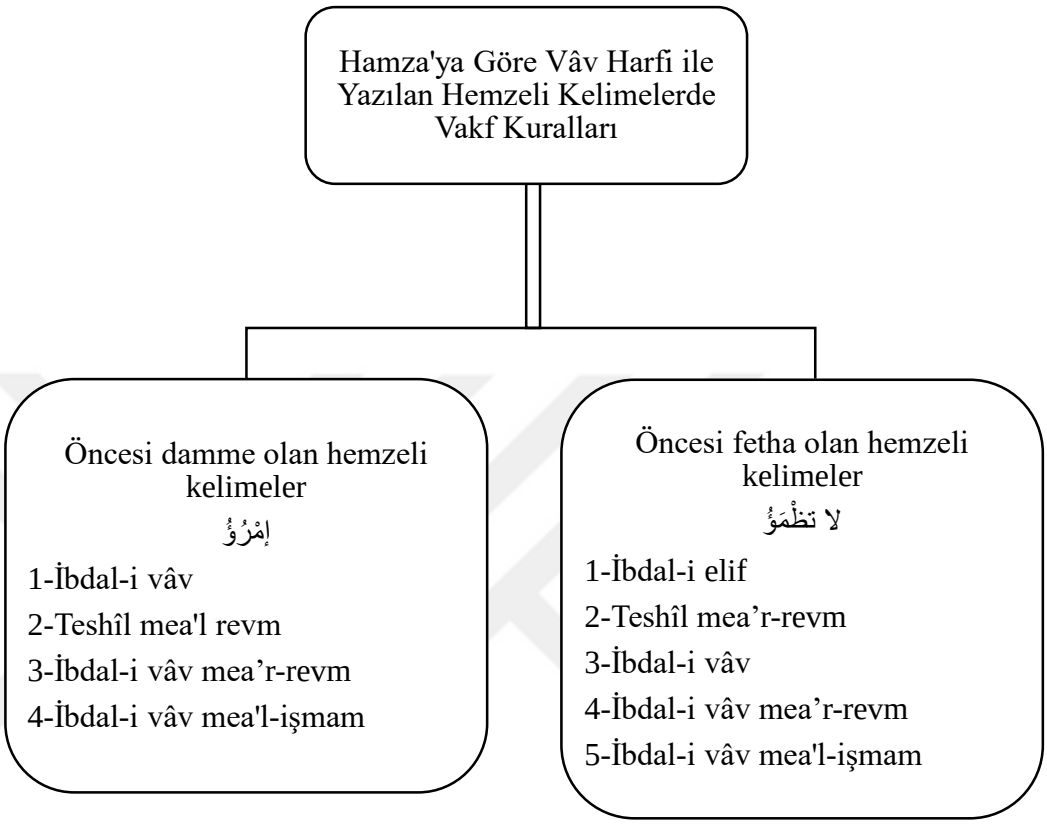

Şekil 16.Hamza'ya göre öncesinde elif-i med geçen hemzeli kelimelerde vakf kuralları

b- Öncesinde harf-i med geçmeyen, harekeli olan hemzeli kelimeler, hemze öncesindeki harekeye ve harekenin yazılış biçimine göre ayrılır. Hemze elif, vâv veya yâ harfi ile yazılmış olabilir.

➡Vâv harfi ile yazılan hemzeli kelimeler, öncesi damme olan ve öncesi fetha olan hemzeli kelimeler olmak üzere ikiye ayrılır. Öncesi fetha olup vâv ile yazılan hemzeli kelimeler şunlardır; يَبْدَؤُ , تفْتَؤُ ,يتَفَيَّؤُ , أتَوَكَّؤُ , لا تظْمَؤُ , وَيَدرَؤُ يَعْبَؤُ المَلَؤُ , يُنَشَّؤُ , نَبَؤُ ,يُنَبَّؤُ . Bu kelimelerde vakf edildiğinde hemzenin elife ibdâli, teshîl mea'r-revm, hemzenin vâv harfine ibdâli, ibdâl-i vâv mea'l revm ve ibdâl-i vâv mea'l-işmam olmak üzere beş vecih ile okunur.

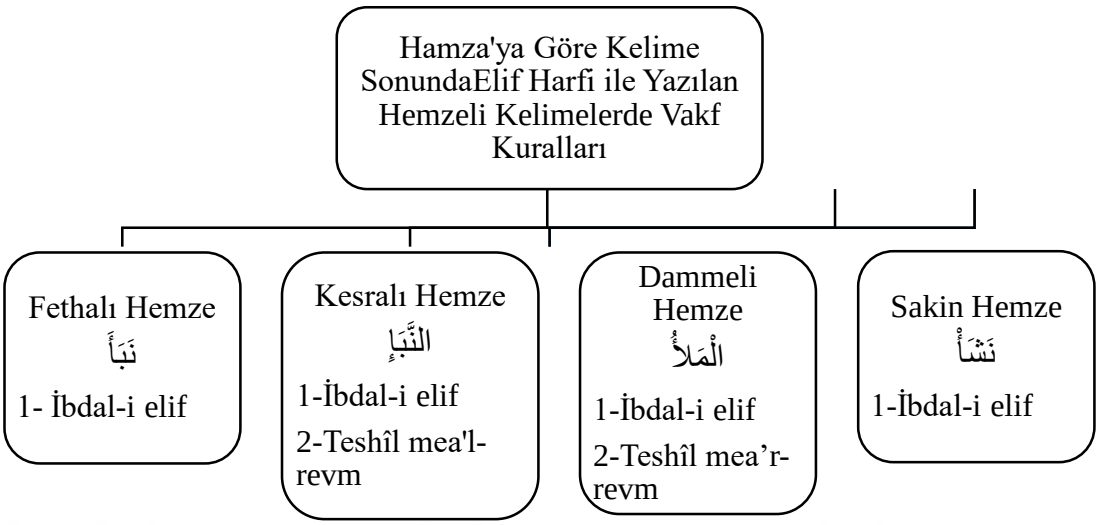
➥Öncesi damme olup vâv harfi ile yazılan hemzeli kelimeler şunlardır; إِمْرُؤٌ لُؤْلُؤٌ اللُّؤْلُؤُ , .Hamza'ya göre bu kelimelerde vakf edildiğinde ibdâl-i vâv, teshîl mea'r-revm, ibdâl-i vâv mea'r-revm, ibdâl-i vâv mea'l-işmam olmak üzere 4 vecih ile okunur.[196]

Şekil 17.Hamza'ya göre öncesi harekeli olup, vâv harfi ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf kuralları

➥Öncesi harekeli olup kelime sonunda elif ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf halinde okunuş biçimleri harekesine göre değişmektedir. Hemzenin harekesi fetha ise elif harfine ibdâl edilir. Kesra ise ibdâl-i elif ve teshîl mea'r-revm olmak üzere iki vecih ile okunur. Damme ise yine iki vecih ile ibdâl-i elif ve teshîl mea'r-revm ile okunur. Hemze sakin ise sadece ibdâl-i elif ile okunur.[197]

[196] Tevfik İbrahim Damra, *Rifatü'd-deracât fi kıraeti Hamza ez-Zeyyât*, 43.
[197] Adil Ebu Şa'r, *Tahfiful-hemezât*, 70.

Şekil 18.Hamza'ya göre kelime sonunda elif ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf kuralları

➡Kelime sonunda yâ harfi ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf edildiğinde okunuş biçimleri hemzenin harekesine göre değişmektedir. Hemze fethalı veya sakinse ibdâl-i yâ ile okunur. Hemze kesralı ise ibdâl-i yâ, ibdâl mea'r-revm ve teshîl mea'r-revm olmak üzere üç vecih ile okunur. Hemze dammeli ise ibdâl-i yâ, ibdâl mea'l revm, ibdâl mea'l-işmam, teshîl mea'l revm olmak üzere 4 vecih ile okunur.[198]

[198] Tevfik İbrahim Damra, *Rifatü'd-deracât fi kırâeti Hamza ez-Zeyyât*, 44.

Şekil 19.Hamza'ya göre kelime sonunda yâ harfi ile yazılan hemzeli kelimelerde vakf kuralları

c- Öncesinde zâid harf bulunan hemzeli kelimelerde, zâid harfin çeşidine göre farklı şekillerde vakf edilmektedir. Hemzeden önce ha-i tenbih veya yâ-i nida gelirse tahkik, kasr ve med ile teshîl edilerek üç vecih ile okunur. Hemzeden önce istifham hemzesi, zâid kef, vâv, lâm, sin, fe gelirse tahkik ve teshîle ile okunur. Be harfi gelirse tahkik veya ibdâl-i yâ ile okunur.[199]

هَأَنْتُمْ ⇨ هَأ●نْتم (Tahkik, kasr ve med ile teshîl)

يَابْراهيم ⇨ يَإ●بْراهيم (Tahkik, kasr ve med ile teshîl)

ءَأَنْتُم ⇨ ءَأ●نْتمْ (Tahkik, teshîl)

كأنَّما ⇨ كَأ●نّما (Tahkik, teshîl)

وَأَنْتُمْ ⇨ وَأ●نْتمْ (Tahkik, teshîl)

لَأَنْتُمْ ⇨ لَأ● نْتُمْ (Tahkik, teshîl)

سَأُرِيكُمْ ⇨ سَأُ●رِيكُمْ (Tahkik, teshîl)

فَأَبَوْ ⇨ فَأ●بَوْ (Tahkik, teshîl)

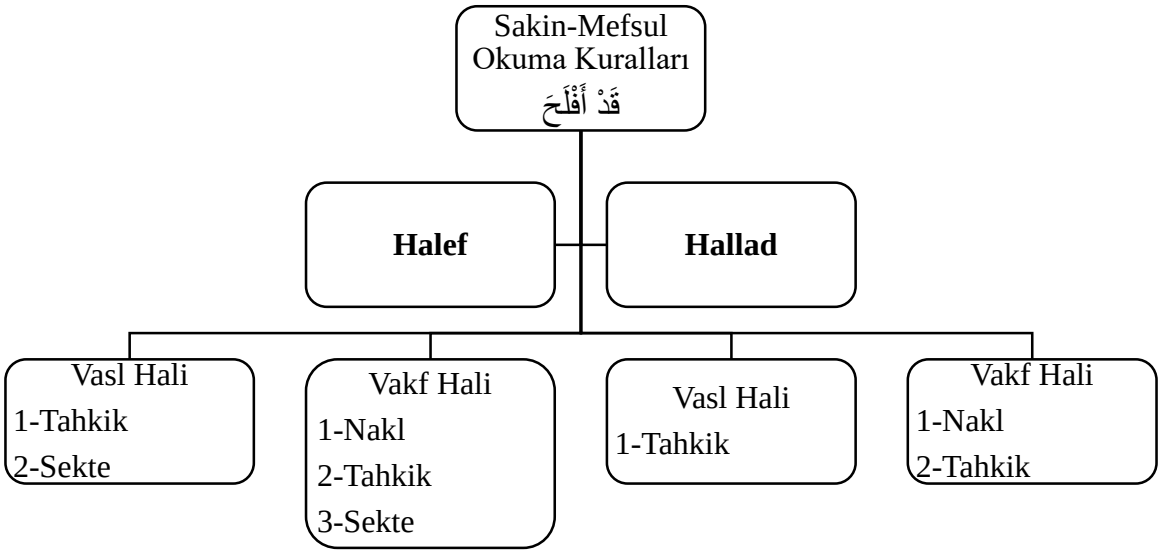
لِأَهَبَ ⇨ لِيَهَبَ (Tahkik, ibdâl-i yâ)

بِأَيِّكُمْ ⇨ بِيَيِّكُم (Tahkik, ibdâl-i yâ)

d- Öncesi sakin hemzeli kelimelerin okunuş kuralları, sakin harf ile hemzenin aynı kelimede veya iki ayrı kelimede art arda geldiği durumlara göre değişmektedir. Sakin harf ve hemzenin ayrı kelimelerde art arda geldiği durumlar için sakin-mefsul, aynı kelimede geldiği durumlar için sakin-mevsul terimi kullanılacaktır. Söz konusu iki durumda da Hamza'nın iki râvîsi Halef ve Hallad arasında vakf ve vasl halinde ihtilaflar bulunmaktadır.

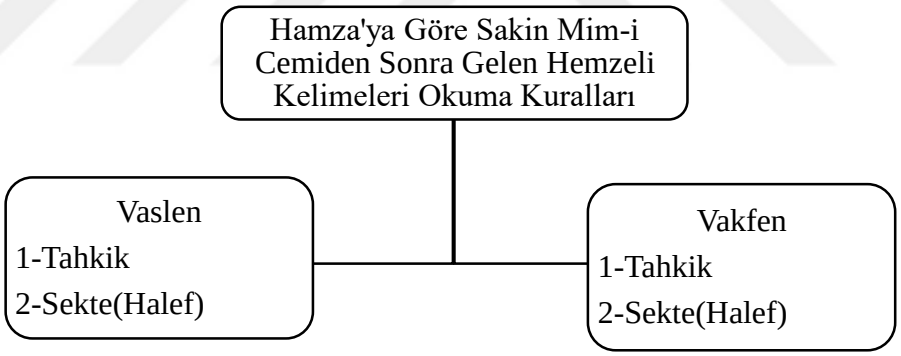
➥Sakin-mefsul bir ifadeyi Halef vasl halinde tahkik ve sekte ile okurken vakf halinde nakl, tahkik ve sekte ile okumuştur. Hallad ise vaslen tahkik ile okumuş vakfen nakl ve tahkik ile okumuştur.[200]

[199] Adil Ebu Şa'r, *Tahfîful-hemezât*, 85.
[200] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1335.

Şekil 20.Hamza'ya göre sakin-mevsul ifadeleri okuma kuralları

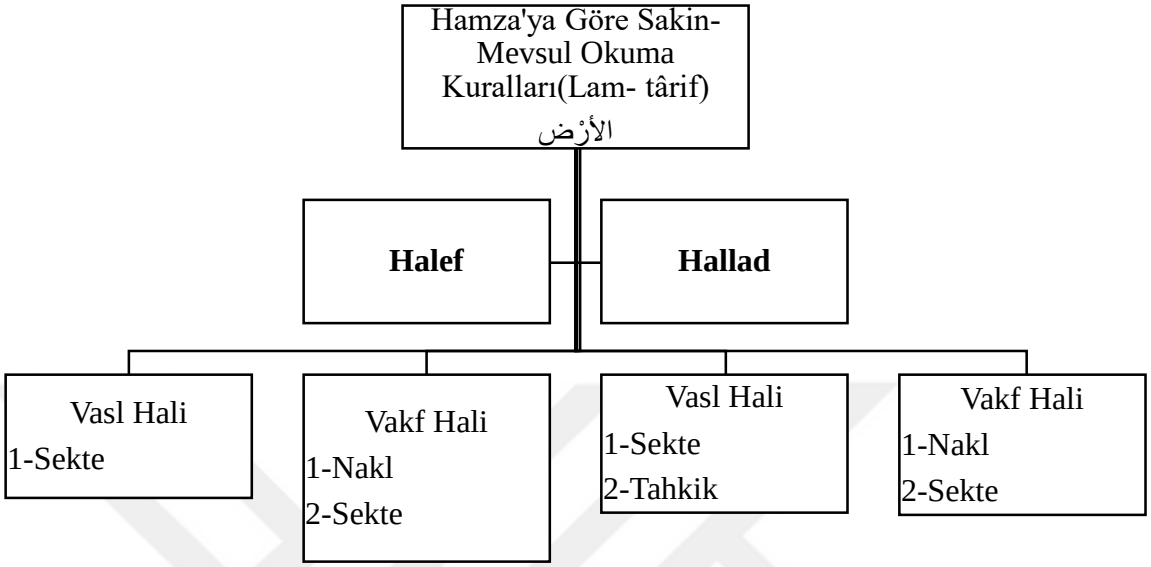
➡Sakin-mefsul ifadelerde sakin olan harf mim-i cemi ise vasl ve vakf halinde Halef tahkik ve sekte ile okurken, Hallad iki durumda da tahkik ile okumuştur.[201]

Şekil 21.Hamza'ya göre sakin mim-i cemiden sonra gelen hemzeli kelimeleri okuma kuralları

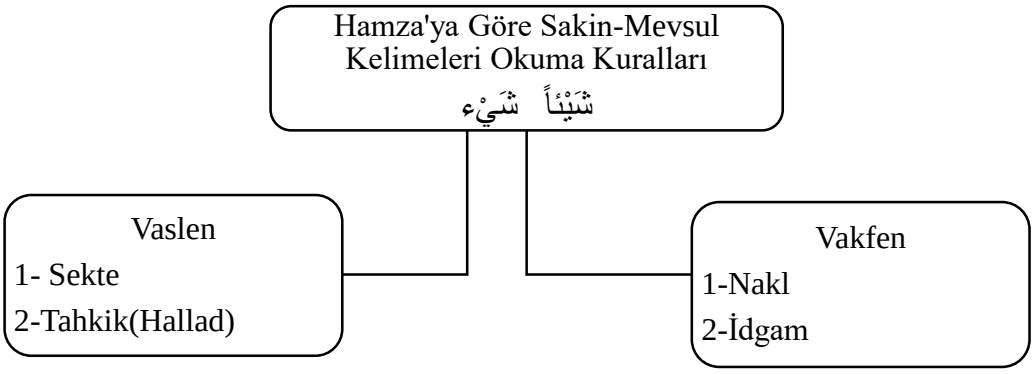
[201] Emâni Bnt. Aşur, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 307.

➥Sakin-mevsul ifadelerin ilki lam-ı târif sonrası gelen hemzedir. Bu kelimeleri Halef vaslen sekte ile okurken, vakfen nakl ve sekte ile okumuştur. Hallad ise vaslen sekte ve tahkik ile okumuş, vakfen nakl ve sekte ile okumuştur.[202]

Şekil 22.Hamza'ya göre sakin-mevsul kelimleri okuma biçimleri

➥Diğer bir sakin-mevsul kelime شَيْئًا-شَيْءِ dir, Halef vaslen sekte ile okurken vakfen nakl ve idgam ile okumuştur. Hallad ise vaslen sekte ve tahkik ile okumuş, vakfen nakl ve idgam ile okumuştur.[203]

Şekil 23.Hamza'ya göre sakin-mevsul kelimeleri okuma kuralları

[202] el-Benna, *İthâf,* 92.
[203] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1315.

2.2.7. KİSÂÎ, RÂVÎLERİ VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

Asıl adı Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî, künyesi Ebu'l-Hasen'dir. 119/737 yılında doğmuş, 189/805 yılında Horasan'a giderken Rambiye köyünde vefat etmiştir.

Kıraati Hamza'dan arzen almıştır. Hamza'ya birçok yerde ihtilaf ettiği için ayrı bir kıraat imamı olarak zikredilmiştir. Hamza'nın vefatından sonra Kûfe'nin reîsu'l-kurralığını yapmıştır. Ayrıca İbn Ebî Leyla ve İsa b. Ömer el-Hemedânî'ye arzen okumuştur. Aynı zamanda nahiv âlimi olan Kisâi, Basra'ya yolculuk ederek Halil b. Ahmed'den dil ilimleri tahsil etmiş, burada Asım, A'meş gibi kıraat âlimlerinden de faydalanmıştır. Kendisine de birçok kimse kıraat okumuştur. Meşhur râvîleri Ebu'l-Hâris ve ve Dûri'dir.[204]

Kisâî'nin kıraat ilmindeki remzi س harfidir.

Kisâî'nin ilk râvîsi Ebu'l-Hâris'in tam adı Ebü'l-Hâris el-Leys b. Hâlid el-Bağdâdî'dir. Hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte 240/854 yılında vefat ettiği bilinmektedir. Kıraati doğrudan Kisâî'den arzen almıştır.[205]

Kisâî'nin ikinci râvîsi Dûrî, aynı zamanda Ebu Amr'ın râvîsidir. Kendisi ile ilgili bilgiler orada geçmiştir.[206]

Kisâî'nin hemze ile ilgili görüşleri üç başlık altında incelenecektir.

a- Bir Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: Bir kelimede iki hemze art arda gelirse Kisâi tahkik ile okumuştur.[207] Fussılet suresi 44. ayette geçen ءَأَعْجَمِيّ kelimesini de tahkik ile okumuştur.[208]

ءَأَنْذرتهم ⇨ ءَأَنْذرتهم (Tahkik)

أَءِنّا ⇨ أَءِنّا (Tahkik)

أَؤُنبئكم ⇨ أَؤُنبئكم (Tahkik)

[204] Muhammed Salim Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'an*,1/442.
[205] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, 5/905.
[206] Bknz.s.47.
[207] İbn Mücahid, *Kitâbu's-Seb'a*, 135.
[208] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1163.

إنّ لَنا[209], ءامَنْتُم[210], إنّكم لَتأْتون[211] ifadelerinin başına bir istifham hemzesi ekleyerek okumuştur.[212] Ayrıca أرَءَيْت, أرَءيْتَكمْ, أرَءيْتُمْ kelimelerinin geldiği yerlerde hemzeyi hazf ederek okumuştur.[213]

b- İki Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: İki kelimede iki hemze art arda gelirse Kisâi harekelerine bakmaksızın tahkik ile okumuştur[214].

جَاءَ أمْرُنا	⇨	جَاءَ أ مْرُنا	(Tahkik)
وبالسُوءِ إلا	⇨	وبالسُوءِ إلا	(Tahkik)
أوْلِياءُ أولئك	⇨	أوْلِياءُ أولئك	(Tahkik)
تفيءَ إلى	⇨	تفيءَ إلى	(Tahkik)
جاءَ أُمّة	⇨	جاءَ أُمّة	(Tahkik)
يَشاءُ إلى	⇨	يَشاءُ إلى	(Tahkik)
السفَهاءُ ألا	⇨	السفَهاءُ ألا	(Tahkik)
السماءِ أوْ	⇨	السماءِ أوْ	(Tahkik)

c- Müfred Hemze: Hemzenin kelime içerisinde tek başına gelirse Kisâi yine tahkikle okumuştur. İstisna olarak farklı okuduğu kelimeler şöyledir:[215]

الذِئْبُ	⇨	الذِيبُ	(İbdâl)
يَأجُوجُ و مَأجُوجُ	⇨	يَاجُوجُ وَ مَاجُوج	(İbdâl)
يُضاهِؤُون	⇨	يُضاهُونَ	(Hazf)
مُؤْصَدَة	⇨	مُوصَدة	(İbdâl)
طائفٌ	⇨	طَيْفٌ	(İbdâl)
فسْئَل	⇨	فَسَل	(Nakl)
دَكَّا	⇨	دَكّاء	(Hemze ziyâdesi)

Geçen kelimelerin yanı sıra belirli bir kurala dâhil olmadığından ferşiyyat içerisinde zikredilen ve Kisâî'nin farklı okuduğu kelimeler mevcuttur. Kisâî رَؤُوفٌ

[209] Araf 7/113.
[210] Araf 7/123; Taha 20/71; Şuara 26/49.
[211] Araf 7/81; Ankebut 29/29.
[212] Tevfik İbrahim Damra, *Ğayetu ridâî fî kıraêti'l-Kisâî* (Ürdün: Mektebetu'l-Vataniyye,2007),27.
[213] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 214.
[214] ed-Dânî, *et-Teysir*, 165.
[215] Emâni Bnt. Aşur, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 343.

kelimesindeki vâv-ı medi hazfederek رَؤُفٌ şeklinde okumuştur. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de geçtiği yerlerde أُمّ kelimesini dammeli hemze ile değil kesralı hemze ile إمّ şeklinde okumuştur.[216]

2.2.8. EBU CA'FER, RÂVİLERİ VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

Tam adı, Yezîd b. el-Ka'ka' el-Mahzûmî el-Medenî, künyesi Ebû Ca'fer'dir. 130 (747-48) yılında Medine'de vefat etmiştir. Tabiinin büyüklerinden olan Ebu Ca'fer, Medine'nin kıraat imamıdır.

Âbid ve zâhid bir kimse olan Ebu Cafer kıraati, doğrudan Abdullah b. Ayyaş'tan almıştır. Aynı zamanda Ebu Hureyre ve İbn Abbas'a da okumuştur. Vefatına kadar Medine'de kıraat okutmuş, Nafi, İsa b. Verdan, Ebu Amr el-Basrî gibi birçok kimse kendisine okumuştur. Meşhur râvîleri İbn Verdan ve İbn Cemmaz'dır.[217]

Kıraat ilmindeki remzi جع harfleridir.

Ebu Ca'fer'in birinci râvîsi İbn Verdan'ın tam adı, Ebu'l-Hâris Îsâ b. Verdân el-Medenî'dir. 160/777 yılında Medine'de vefat etmiştir. Kıraati doğrudan Ebu Ca'fer'den almıştır. Şeybe b. Nessah ve Nafi'ye de okumuştur.[218] Kıraat ilmindeki remzi عي harfleridir.

Ebu Ca'fer'in ikinci râvîsi, İbn Cemmaz'ın tam adı, Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Müslim b. Cemmâz ez-Zührî'dir. Medine kurrasından olan İbn Cemmaz, kıraati doğrudan Ebu Ca'fer ve Nafi'den almıştır. Vefat tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte 170/786'dan sonra vefat ettiği rivayet edilmiştir.[219] Kıraat ilmindeki remzi جم harfleridir.

Ebu Cafer'in hemze hususundaki rivayetleri arasında ihtilaf bulunmamaktadır. İki râvîsi de aynı şekilde okumuştur.

a- Bir kelimede İki Hemzenin Bulunması: Ebu Ca'fer bir kelimede iki hemze art arda gelirse teshîl mea'l-idhal ile okumuştur.[220]

---

[216] Emânî bnt. Aşûr, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 359-360.
[217] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, 3/566.
[218] Muhammed Salim Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'an*,1/469.
[219] Muhammed Salim Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'an*,1/162.
[220] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1155.

أءِنا ⇨ أاءِ●نا (Teshîl mea'l-idhal)

أؤُنَبِئكم ⇨ أاؤُ●نبّئكم (Teshîl mea'l-idhal)

ءَ أَلِدُ ⇨ ءَاأ●لِد (Teshîl mea'l-idhal)

Bazı kelimeleri istisnâen farklı okumuştur. Kur'an-ı Kerim'de üç yerde geçen ءَامَنْتُمْ [221]kelimesini iki hemze arasına elif-i med dâhil etmeden ikinci hemzenin teshîli ile okumuştur.[222]

Zuhruf suresi 19. ayette geçen أَشَهِدوا خَلْقَهم ifadesini dammeli bir hemze ekleyerek, teshîl mea'l-idhal ile أَاؤُشَهِدوا şeklinde okumuştur.[223] Ahkaf suresi 20. ayette geçen أَذْهَبْتُم kelimesini, başına bir istifham hemzesi ekleyerek teshîl mea'l-idhal ile أَااَذْهَبْتُم şeklinde okumuştur.[224]

Yusuf suresi 90. ayette geçen أَءِنَّكَ لأَنْتَ يوسف ifadeyi başındaki istifham hemzesini hazfederek tek hemze ile okumuştur.[225] Zuhruf suresi 58. ayette geçen ءَأٰلِهَتُنا kelimesini iki hemze arasına elif-i med dâhil etmeden sadece ikinci hemzenin teshîli ile okumuştur.[226]

b- İki Kelimede İki Hemzenin Bulunması: İki kelimede iki hemze art arda geldiğinde Ebu Ca'fer, hemzelerin harekesi aynı ise ikinci hemzenin teshîli ile okumuştur.[227]

جَاءَ أَمْرُنا ⇨ جَاءَ أ●مْرُنا (İkinci hemzenin teshîli)

هؤلاءِ أَنْ ⇨ هؤلاءِ أِ●نْ (İkinci hemzenin teshîli)

أوْلياءُ أولئك ⇨ أوْلياءُ أُ●لئك (İkinci hemzenin teshîli)

İki kelimedeki iki hemzenin harekelerinin farklı olduğu durumlar daha önce de geçtiği gibi beş şekilde mevcuttur.

<u>Birincisi fetha, ikincisi kesralı olursa</u> ikinci hemze teshîl ile okunur.

تفىءَ إلى ⇨ تفىءَ اِ●لى (Teshîl)

<u>Birincisi fetha, ikincisi damme</u> olursa ikinci hemze teshîl ile okunur.

جاءَ أُمَّة ⇨ جاءَ اُ●مّة (Teshîl)

[221] Araf 7/123; Taha 20/71; Şuara 26/49.
[222] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 316.
[223] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1185.
[224] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 504.
[225] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1176.
[226] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1159.
[227] Muhammed Salim Muhaysin, *el-Hâdî*, 209.

Birincisi damme, ikincisi kesra olursa iki vecih ile okunur. İlk vecihte ikinci hemze teshîl ile okunur, ikinci vecihte ikinci hemze vâv harfine ibdâl edilerek okunur.

يشآءُ إلى ⇨ يشآءُ اِ●لى (Teshîl)

يشآءُ إلى ⇨ يشآءُ وِلى (İbdal)

Birincisi damme, ikincisi fetha olursa ikinci hemze vâv harfine ibdâl edilir.

السفهآءُ ألا ⇨ السفهآءُ وَلى (İbdal)

Birincisi kesra, ikincisi fetha olursa ikinci hemze yâ harfine ibdâl edilir.[228]

السمآءِ أوْ ⇨ السمآءِ يَوْ (İbdal)

c- Müfred Hemze: Ebu Ca'fer müfred hemzeyi sakin veya harekeli olmasına göre farklı şekillerde okumuştur. Hemze, kelimenin aslından olup sakin ise ibdâl ile okumuştur. أَنْبِـْٔهُمْ-نَبِّـْٔهُمْ kelimelerini istisna olarak tahkik ile okumuştur. Ayrıca رِئْيا ve لِلرُّءْيا kelimeleri idgam ile رِيّا ve لِلرُّيَّا şeklinde okumuştur.[229]

Müfred hemze harekeli ise öncesinin durumuna göre okunuşu değişmektedir.

➥ Hemze harekeli, öncesi de harekeli ise

Hemze fethalı, öncesi dammeli ise hemze, fethalı vâv harfine ibdâl edilerek okunur. İbn Verdan يُؤَيِّدُ kelimesini tahkik ile okumuştur.

يُؤَاخِذُ ⇨ يُوَاخِذُ (İbdal)

Hemze fethalı, öncesi kesralı ise hemze, fethalı yâ harfine ibdâl edilerek okunur.مَوْطِئًا kelimesi tahkik ve ibdâl olmak üzere iki vecihle okunur.

شَانِئَكَ ⇨ شانِيَكَ (İbdal)

Hemze fethalı, öncesi de fethalı olup kelime sonundaysa hazf ile, kelime ortasındaysa ibdâl ile okunur. Ayrıca fethalı hemzeden önce yine olup, kelime başında istifham hemzesi gelirse ikinci hemzenin teshîli ile okunur.

مُتَّكَئًا ⇨ مُتَّكا (Hazf)

سَأَلَ ⇨ سَالَ (İbdal)

أَرَئَيْتَ ⇨ أَرَءَ ●يْتَ (Teshîl)

[228] Emânî bnt. Aşûr, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 91.

[229] Tevfik İbrahim Damra, *İttibâu'l-eseri fî kırâeti Ebî Ca'fer*, (Ürdün: e-Mektebetu'l-Vataniyye, 2007),21.

Hemze dammeli, öncesi kesra, sonrası vâv harfi ise hazf ile okunur. İbn Verdan الْمُنْشِئُونَ kelimesini hazf ve tahkik olmak üzere iki vecih ile okumuştur.

فَمالِئُونَ ⇨ فَمَالُونَ (Hazf)

Hemze dammeli, öncesi fetha, sonrası vâv harfi ise hazf ile okunur.

يَطَئُون ⇨ يَطَوْنَ (Hazf)

Hemze kesralı, öncesi kesra, sonrası yâ harfi ise hazf ile okunur.

الْخَاطِئِينَ ⇨ الْخاطِينَ (Hazf)

➥Hemze harekeli, öncesi sakin ise

Harekeli hemze öncesinde yâ harfi veya medd-i lîn varsa idğam ile okunur.

كَهَيْئَة ⇨ كَهَيَّة (İdgam)

Hemze öncesinde sakin ze harfi varsa idgam ile okunur.

جُزْءٌ ⇨ جُزٌّ (İdgam)

Hemze öncesinde elif harfinin olduğu kelimeler Kur'ân-ı Kerim'de dört tanedir. Her biri farklı şekillerde okunur.

إسْراءيلَ ⇨ إسْراءِ●يلَ (Tevassut ve kasr ile teshîl)

وَكَأيّن ⇨ كَاء●ن (Tevassut ve kasr ile teshîl)

هَأنْتُمْ ⇨ هَأ●نْتُم (Kasr ile teshîl)

الَّئ ⇨ اَلّ●ء (Vaslen: Yâ hazfedilerek tevassut ve kasr ile teshîl, vakfen: yâ hazfedilerek tevassut ve kasr ile teshîl mea'r-revm, tûl ile yâ harfine ibdâl)[230]

Ebu Ca'fer, bahsi geçen kelimelere ek olarak سِيئَ-سِيئَتْ kelimelerini işmam ile okumuştur.[231] زَكَرِيّا kelimesinin sonunda bir hemze ziyade ederek زَكَرِيّاء şeklinde okumuştur. Yine رَبَتْ kelimesine bir hemze ziyade ederek رَبَأَتْ şeklinde okumuştur. Bu kelimeler usûl kuralları içerisine dâhil olmadığından ferşiyyat kısmında zikredilmiştir.

d- Nakl: Ebu Ca'fer bazı kelimeleri nakl ile okumuştur. Maide suresi 32. ayette geçen مِنْ أجْلِ kelimesini nakl ile مِنِ جْلِ şeklinde okumuştur. Kasas suresi 34. ayette geçen رِدْءًا kelimesini nakl ile رِدَا şeklinde okumuştur. Necm suresi 50. ayette geçen

[230] Tevfik İbrahim Damra, *İttibâu'l-eseri fî kırâeti Ebî Ca'fer*,21.

[231] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 230, 400, 564; İşmam tanımı için bknz. s.24.

عَادًا الأولى ifadesini Ebu Ca'fer د harfinin tenvinini ل harfine idgam ederek nakl ile okumuştur.

İbn Verdan'ın, İbn Cemmaz'dan farklı olarak Ebu Ca'fer'den rivayet ettiği bazı kelimeler yine nakl ile okunmuştur. Ali İmran suresi 91. ayette geçen مِلْءُ kelimesini vakf halinde revm ve işmam ile nakl ederek okumuştur. النُّنَ kelimesini اَلَانَ şeklinde okumuştur. Yunus suresi 51 ve 91. ayetlerde geçen ءَالْئٰن kelimesini vasl hemzesini tul ve kasr ile ibdâl ve vasl hemzesinin teshîli olmak üzere üç vecih ile okumuştur.[232]

2.2.9. YA'KUB, RÂVÎLERİ VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

Tam adı, Ya'kūb b. İshâk b. Zeyd b. Abdillâh el-Hadramî, künyesi Ebu Muhammed'dir.117/735 yılında Basra'da doğmuş, 205/821 yılında vefat etmiştir. Aynı zamanda fakih ve dil âlimi olan Ya'kub, Basra'nın kıraat imamıdır. Kıraati Ebu Mûnzir Sellâm el-Müzenî, Şihâb el-Müşâciî, Mehdî b. Meymûn'dan almıştır. Meşhur râvîleri Ruveys ve Ravh'dır.[233]

Kıraat ilmindeki remzi يع harfleridir.

Ya'kub'un birinci râvîsi Ruveys'in asıl adı Muhammed b. el-Mütevekkil el-Lü'lüî el-Basrî, künyesi Ebû Abdillâh, lakabı Ruveys'tir. 238/852 yılında Basra'da vefat etmiştir. Keskin zekâsı ile meşhur olan Ruveys, kıraati doğrudan Ya'kub'dan almış, kendisine defalarca hatim okumuştur.[234] Kıraat ilmindeki remzi يس harfleridir.

Ya'kub'un ikinci râvîsi Ravh'ın tam adı, Ravh b. Abdilmü'min b. Abde (Kurre) el-Basrî, künyesi Ebu'l-Hasen'dir. Vefat tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 234 veya 235 (849-50) yılı olması muhtemeldir. Kıraati doğrudan Ya'kub'dan almıştır.[235]Kıraat ilmindeki remzi حه harfleridir.

Ya'kub'un iki râvîsinden hemzenin okunuşu hususunda farklı rivayetler gelmiştir. Ravh hemzeyi her durumda tahkik ile telaffuz etmiştir. Ruveys ise farklı şekillerde okumuştur. Dolayısıyla Ya'kub'un hemze ile ilgili yaklaşımı Ruveys rivayetleri ile incelenecektir.

---

[232] Emâni Bnt. Aşur, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 376.
[233] Muhammed Salim Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'an*,1/630.
[234] Muhammed Salim Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'an*,1/248.
[235] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, 5/822.

a- Bir Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: Bir kelimede iki hemze gelirse Ruveys ikinci hemzeyi teshîl ile okumuştur.[236]

ءَأَنْذرتهم ⇨ ءَأ●نْذرتهم (Teshîl)

أَءِنّا ⇨ ءَإ●نّا (Teshîl)

أَؤُنبئكم ⇨ ءَأ●نبئكم (Teshîl)

b- İki Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: İki hemze iki kelimede art arda gelirse, harekeleri aynı ise Ruveys ikinci hemzenin teshîli ile okumuştur.[237]

جَاءَ أَمْرُنا ⇨ جَاءَ أ●مْرُنا (İkinci hemzenin teshîli)

هؤلاءِ إن ⇨ هؤلاءِ●إن (İkinci hemzenin teshîl)

أوْلياءُ أولئك ⇨ أوْلياءُ أُ●لئك (İkinci hemzenin teshîli)

İki kelimede iki hemze art arda geldiğinde harekelerinin farklı olduğu durumlar beş tanedir. Ruveys harekeleri farklı olan hemzeleri şöyle okumuştur;

<u>Birincisi fetha, ikincisi kesralı olursa</u> ikinci hemze teshîl ile okunur.

تفىءَ إلى ⇨ تفىءَ اِ●لى (Teshîl)

<u>Birincisi fetha, ikincisi damme</u> olursa ikinci hemze teshîl ile okunur.

جاءَ أُمَّة ⇨ جاءَ أُ●مّة (Teshîl)

<u>Birincisi damme, ikincisi kesra</u> olursa iki vecih ile okunur. İlk vecihte ikinci hemze teshîl ile okunur, ikinci vecihte ikinci hemze vâv harfine ibdâl edilerek okunur.

يشآءُ إلى ⇨ يشآءُ اِ●لى (Teshîl)

يشآءُ إلى ⇨ يشآءُ وِلى (İbdal)

<u>Birincisi damme, ikincisi fetha</u> olursa ikinci hemze vâv harfine ibdâl edilir.

السفهآءُ ألا ⇨ السفهآءُ وَلى (İbdal)

<u>Birincisi kesra, ikincisi fetha</u> olursa ikinci hemze yâ harfine ibdâl edilir.[238]

السمآءِ أوْ ⇨ السمآءِ يَوْ (İbdal)

c- Müfred Hemze: Ya'kub genel olarak hemzenin tek başına geldiği kelimeleri tahkik ile telaffuz etmiştir. Farklı okuduğu kelimeler şöyledir[239]:

يَأجُوجُ و مَأجُوجُ ⇨ يَاجُوجُ وَ مَاجُوج (İbdal)

---

[236] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1155.
[237] Şihâbuddîn el-Benna, *İthâf,* 73.
[238] Emânî bnt. Aşûr, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 394.
[239] Tevfik İbrahim Damra, *Tenvîru'l-kulûb fî kırâeti Ya'kub* (Ürdün: el-Mektebetu'l-Vataniyye, 2007), 20.

يُضاهِؤُون	⇨	يُضاهُونَ	(Hazf)
مُرْجَوْنَ	⇨	مَرْجؤونَ	(Hemze ziyadesi)[240]
كُفُوًا – هُزُوًا	⇨	كُفُؤًا – هُزُؤًا	(İbdal-i hemze)
زكَرِيّا	⇨	زكَرِيّاء	(Hemze ziyadesi)
تُرْجِى	⇨	تُرْجِئ	(Hemze ziyadesi)[241]
يَلِتْكُمْ	⇨	يَأْلِتْكُمْ	(Hemze ziyadesi)

Zikredilen kelimelerin yanı sıra Ya'kub'un birinci râvîsi Ruveys, سِيئَتْ, سِيءَ, وَسِيقَ, وَحِيلَ, وَجِيءَ, وَغِيضَ, قِيلَ kelimelerini işmam[242] ile okumuştur. Bu kelimeler usûl içerisindeki kurallara dâhil olmadığından ferşiyyat içerisinde zikredilmiştir.[243]

d- Nakl: Ya'kub bazı kelimeleri nakl ile okumuştur. Necm suresi 50. ayette geçen عَادًا الأولى ifadesini Ya'kub د harfinin tenvinini ل harfine idgam ederek nakl ile عَادَ لُّولَى şeklinde okumuştur. Ruveys'in rivayetine göre Rahman suresi 54. ayette geçen مِنْ اِسْتَبْرَق kelimesindeki hemzeyi nakl ile مِنِ اسْتَبْرَق şeklinde okumuştur.[244]

2.2.10. HALEFÜ'L-ÂŞİR, RÂVÎLERİ VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

Halef, kıraat imamlarının onuncusu aynı zamanda Hamza'nın râvîsidir. Tam adı Halef b. Hişâm b. Sa'leb (Tâlib) el-Esedî el-Bağdâdî el-Bezzâr, künyesi Ebu Muhammed'dir. 150/767 yılında doğmuş ve 229/844 yılında Bağdat'da vefat etmiştir. Kıraati Süleym b. İsa ve Abdurrahman b. Ebi Hammad'dan almış, onlar da Hamza'dan almıştır. Meşhur râvîleri İshâku'l-Verrâk ve İdrîsu'l-Haddâd'dır.[245]

Kıraat ilmindeki remzi خل harfleridir.

Halef'in birinci râvîsi İshaku'l-Verrâk'ın tam adı, İshâk b. İbrâhîm b. Osmân el-Verrâk el-Mervezî, künyesi Ebû Ya'kūb'dur. 286/899 yılında vefat etmiştir.

[240] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1285.
[241] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 425.
[242] İşmam için bknz. s.24.
[243] Emânî bnt. Aşûr, *el-Usûlü'n-neyyirât*, 405.
[244] Tevfik İbrahim Damra, *Tenvîru'l-kulûb fi kırâeti Ya'kub*, 21.
[245] ez-Zehebî, *Siyeru e'lami'n-nubelâ*, 9/6.

Zabtı kuvvetli bir kimse olan İshâku'l-Verrâk kıraati doğrudan Halef'den almıştır.[246] Kıraat ilmindeki remzi سخ harfleridir.

Halef'in ikinci râvîsi İdrîsu'l-Haddâd'ın tam adı, İdrîs b. Abdilkerîm el-Haddâd el-Bağdâdî, künyesi Ebü'l-Hasen, lakabı el-Haddâd'dır. Muhtemelen 199/814 yılında Bağdat'da doğmuş, 292/905 yılında vefat etmiştir. Kıraati doğrudan Halef'den almıştır. Kıraat ilmindeki remzi سه harfleridir.[247]

a- Bir Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: Bir kelimede iki hemze yan yana geldiğinde Halef tahkik ile okumuştur.

ءَأَنْذرتهم ⇨ ءَأَنْذرتهم (Tahkik)

أَءِنّا ⇨ أَءِنّا (Tahkik)

أَؤُنبئكم ⇨ أَؤُنبئكم (Tahkik)

Fussilet suresi 44. ayette geçen ءَأَعْجَمِيّ kelimesini Halef tahkik ile okumuştur.[248] Kalem suresi 14. ayette geçen انْ كانَ kelimesine bir istifham hemzesi ziyade ederek أَأَنْ كانَ şeklinde okumuştur.[249] Üç farklı yerde geçen ءَامَنْتُمْ[250] kelimesini yine bir istifham hemzesi ekleyerek ءَأَامَنْتُمْ şeklinde okumuştur.[251] إنّكم لَتأْتون [252] ifadesinin başına bir istifham hemzesi ekleyerek أَإِنَّكم لَتأتونَ şeklinde tahkik ile okumuştur.[253]

b- İki Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: İki kelimede iki hemze art arda gelirse Halef, harekeleri fark etmeksizin tahkik ile okumuştur.[254]

جَاءَ أَمْرُنا ⇨ جَاءَ أ مْرُنا (Tahkik)

وبالسُوءِ إلا ⇨ وبالسُوءِ إلا (Tahkik)

أَوْلِياءُ أولئك ⇨ أَوْلِياءُ أولئك (Tahkik)

تفيءَ إلى ⇨ تفيءَ إلى (Tahkik)

---

[246] Abdulfettah es-Seyyid Acmî el-Marsafî, *Hidâyetu'l-kârî ilâ tecvîd-i Kelâm el-Bârî* (Medine : Mektebetu Tayyibe,tarihsiz), 2/634.
[247] İbnü'l-Cezerî, *Ğayetu'n-nihâye*, 1/140.
[248] Abdulfettah el-Kâdî, *Budûru'z-zâhirat*, 580.
[249] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 564.
[250] Taha 20/71; Araf 7/123; Şuara 26/49.
[251] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/1168.
[252] Araf 7/81; Ankebut 29/29.
[253] Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl*, 160.
[254] Muhammed Salim Muhaysin, *el-Hâdî*, 211.

جاءَ أُمّة	⇨	جاءَ أُمّة	(Tahkik)
يَشاءُ إلى	⇨	يَشاءُ إلى	(Tahkik)
السفَهاءُ ألا	⇨	السفَهاءُ ألا	(Tahkik)
السماءِ أوْ	⇨	السماءِ أوْ	(Tahkik)

c- Müfred Hemze: Halef hemzenin tek başına geldiği kelimeleri tahkik ile telaffuz etmiştir. Tahkik dışında, farklı okuduğu kelimeler şöyledir[255];

الذِئْبُ	⇨	الذِيبُ	(İbdal)
يَأجُوجُ و مَأجُوجُ	⇨	يَاجُوجُ وَ مَاجُوج	(İbdal)
يُضاهِؤُون	⇨	يُضاهُونَ	(Hazf)
فَسْئَلْ – فَسْئَلوهم	⇨	فَسَلْ – فَسَلُوهُمْ	(Nakl)

[255] Tevfik İbrahim Damra, *Ferhatu'l-ebrâr fi kırâeti Halefi'l-Bezzâr* (Ürdün: el-Mektebetu'l-Vataniyye, 2007), 23.

3.BÖLÜM

ŞÂZZ KIRAAT İMAMLARI VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

Şâzz kıraatlerin sayısı oldukça fazla olmakla birlikte aralarında en meşhurları Hasan-ı Basrî, İbn Muhaysın, Yahya Yezîdî ve A'meş'in kıraatidir. Araştırmanın bu bölümünde meşhur olan bu kıraatlerde hemzenin okunma biçimlerine yer verilecektir.[1]

3.1. HASAN-I BASRÎ, RAVÎLERİ VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

Tam adı Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî'dir. 21/642 yılında Medine'de doğmuş, 110/728 yılında vefat etmiştir. Âlim, âbid ve zâhid bir kimse olan Hasan-ı Basrî, Hıttan b. Abdullah er-Rakkâşî ve Ebu'l-Âliye'ye Kur'ân-ı Kerim okumuştur. Kendisinden de Amr b. Ala, Sellâm et-Tavîl, Yunus b. Abîd, Asım el-Cuhderî rivayet etmiştir. Meşhur râvîleri Şüca' b. Ebi Nasr el-Belhî ve Ebu Amr ed-Dûrî'dir. Fakat Hasan-ı Basri'den arz yoluyla değil semâen rivayet etmiş olmaları muhtemeldir.[2] Hasan-ı Basrî'nin kıraati muttasıl sened, Mushaf-ı Osmânî ve Arap dili gramerine uygunluk şartlarına uymadığından şazz kabul edilmiştir.

Hasan-ı Basrî'nin birinci râvîsî el-Belhî'nin tam adı Ebu Nuaym Şüca' b. Ebi Nasr el-Belhî el-Bağdadî'dir. 120/738 yılında Belh' de doğmuş, 190/806 yılında Bağdat'da vefat etmiştir. Ebu Amr el-Basrî, İsa b. Ömer es-Sekafî, Salih el-Merrî hocaları arasındadır.[3]

Tam adı olan Hafs b. Ömer b. Abdilazîz el-Ezdî ed-Dûrî el-Bağdâdî olan Ebu Amr ed-Durî, mütevâtir kıraat imamlarının üçüncüsü olan Ebu Amr el-Basrî'nin râvîsi olup aynı zamanda şazz kıraatleri de tahsil ederek Hasan-ı Basrî'den rivayet etmiştir. 150/767 yılında Bağdat'ta bir bölge olan Dûr' da doğmuş ve 248/862 yılında vefat etmiştir.[4]

Şazz kıraatlerin bazılarının usûllerine bakıldığında mütevâtir kıraatlerde olduğu gibi hemzenin üç başlık altında incelenmesi mümkün görünmemektedir.

---

[1] Şazz kıraat tanımı ve hükmü için bknz.s.28.

[2] Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *Ğayetu'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, nşr: G. Bergstresser (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'-Ilmiyye, 2006), 1/213.

[3] Muhammed Salim Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'an*,1/292.

[4] ez-Zehebî, *Siyeru e'lami'n-nubelâ*, 6/407.

Hasan-ı Basrî'nin kıraati de böyledir. Bu sebeple hemze ile ilgili okuyuş farklılıkları tasnife tâbi tutulmadan verilecektir.

Hasan-ı Basrî, altı kelimeyi başına istifham hemzesi ekleyerek, ikinci hemzenin ibdâli ile medd ederek okumuştur.[5] Bu kelimeler şöyledir:

أَانْ يُؤْتى ⇨ أنْ يؤْتى[6]

أَاذْهَبْتُمْ ⇨ أذْهَبْتُمْ[7]

أَانْ كانَ ⇨ أنْ كانَ[8]

أَانَّ لَكُمْ ⇨ انَّ لَكمْ[9]

أَانْ جَاءَهُ ⇨ أنْ جاءَهُ[10]

أَاذا تُتْلى ⇨ إذا تُتْلى[11]

Araf suresi 81 ve 113. ayetlerde geçen أَءِنّ kelimesini, üç farklı yerde geçen ءَامَنْتُمْ [12] kelimesini, ikinci hemzeden sonra med harfi ekleyerek, iki hemzeyi de tahkik ile okumuştur.[13]

أئِنَّكُمْ ⇨ أءِنَّ

ءَأامَنْتُمْ ⇨ ءامَنْتُم

Fussılet suresi 44. ayette geçen ءَأَعْجَمِيّ kelimesini, istifham hemzesini hazfederek tek hemze ile okumuştur. Hasan-ı Basrî'nin farklı okuduğu diğer kelimeler şöyledir[14];

أَنْبِيهُمْ – نَبّيهُمْ ⇨ أنْبئْهُم – نَبِّئْهُمْ (İbdal)

يَاجُوجُ وَ مَاجُوج ⇨ يَأجُوجُ و مَأجُوجُ (İbdal)

يُضاهُونَ ⇨ يُضاهِؤُون (Hazf)

هُزُءَا ⇨ هزُوًا (İbdal)

[5] Şemseddin Muhammed b. Halil b. Ebi Bekr el-Kabâkıbî, *İzâhu'r-rumuz ve miftâhu'l-Kunûz*,thk: Ahmed Halid Şükrî (Amman: Dâru Amman, 2003), 133.
[6] Ali İmran 3/73.
[7] Ahkaf 46/20.
[8] Kalem 68/14.
[9] Kalem 68/38-39.
[10] Abese 80/2.
[11] Kalem 68/15; Mutaffifin 83/13.
[12] Araf 7/123; Taha 20/71; Şuara 26/49.
[13] el-Benna, *İthâf*, 67.
[14] Tevfik İbrahim Damra, *Celâu basarî fî kırâeti'l-Hasani'l-Basrî* (Ürdün: el-Mektebatu'l-Vataniyye, 2010), 12.

كُفُوًا	⇨	كُفـُءَا	(İbdal)
هـَٰأنتم	⇨	هَٰأ●نْتُمْ	(Teshîl)
مُرْجَوْنَ	⇨	مرْجؤونَ	(Hemze ziyadesi)
تُرْجِى	⇨	تُرْجِئُ	(Hemze ziyadesi)
بادِيَ	⇨	بادِءَ	(İbdal)
عَادًا الأولى	⇨	عَادَ لُّولَى	(Nakl)

3.2. İBN MUHAYSIN, RÂVÎLERİ VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

Tam adı, Ebû Hafs Ömer b. Abdirrahmân b. Muhaysın es-Sehmî'dir. 123/741 yılında Mekke'de vefat etmiştir. Mekke kârîlerinden olan İbn Muhaysın Arapça-sının kuvvetli oluşuyla meşhurdur. Kıraati Said b. Cübeyr, Mücahid b. Cebr, İbn Abbas'ın mevlâsı Dirbas'tan almıştır. Muhtevâsında Mushaf-ı Osmâni'ye uygun olmayan noktalar bulunduğundan kıraati mütevâtir kıraatler arasında zikredilmemiştir. Meşhur râvîleri, Bezzî ve İbn Şenebûz'dur.[15]

İbn Muhaysın'ın birinci râvîsi Bezzî'nin tam adı Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh el-Bezzî, künyesi Ebu'l-Hasen'dir. Aslen İranlı olan Bezzî, 170/786 yılında Mekke'de doğmuştur. Bezzî İbn Muhaysın'ın râvîsi olduğu gibi İbn Kesir' in de birinci râvîsidir. Mekke kurralığı ve Mescid-i Haram müezzinliği de yapmıştır. 250/864 yılında Mekke'de vefat etmiştir.[16]

İbn Muhaysın'ın ikinci râvîsi İbn Şenebûz'un tam adı Ebü'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. Eyyûb el-Bağdâdî'dir. 328 /939 yılında Bağdat'da vefat etmiştir. Kıraati arz yoluyla İbrahim Harbiyyi, Ahmed b. Beşşar el-Enbârî, Ahmed b. Ferah, İdris el-Haddâd'dan almıştır. Irak kurralarından olan İbn Şenebûz kıraat ilminin tahsili için çokça sefer yapmasıyla meşhur olmuştur.[17]

İbn Muhaysın'ın hemzeyi okuma biçimleri mütevâtir kıraatlerde olduğu gibi üç başlık ve ilave olarak nakl başlığı altında incelenecektir.

[15] Muhammed Salim Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'an*,1/550;
[16] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, 5/1069.
[17] Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkī, *el-A'lam* (Beyrut: Dâru'l-Ilm li'l-Melâyîn, 2002),5/309; Muhammed Salim Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'an*,1/301.

a- Bir Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: İbn Muhaysın bir kelimede iki hemze yan yana gelirse ikinci hemzeyi teshîl ederek okumuştur.[18]

أءِنا ⇨ أءِ●نا (İkinci hemzenin teshîli)

أؤُنَبِئكم ⇨ أؤُ●نبّئكم (İkinci hemzenin teshîli)

ءَ أَلِدُ ⇨ ءَأ●لِد (İkinci hemzenin teshîli)

Bakara suresi 6. ayette geçen ءَأَنْذَرْتَهُمْ kelimesini birinci hemzenin hazfi ile okumuştur. Ali İmran suresi 73. ayette geçen أَنْ يُؤْتَى kelimesinin başına başına bir istifham hemzesi ekleyerek, ikinci hemzenin teshîli ile okumuştur. Ahkaf suresi 20. ayette geçen أَذْهَبْتُمْ kelimesinin başına bir istifham hemzesi ekleyerek ikinci hemzenin tahkiki ve teshîli olmak üzere iki vecih ile okumuştur. Araf suresi 81. ayette geçen اِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ kelimesinin başına bir istifham hemzesi ekleyerek yine ikinci hemzenin teshîli ile okumuştur. Yusuf suresi 90. ayette geçen ءَاِنَّكَ kelimesindeki istifham hemzesini hazf ederek tek hemze ile okumuştur.[19]

b- İki Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: İki kelimede iki hemze art arda gelirse ve harekeleri aynı ise İbn Muhaysın birinci hemzenin hazfi ve ikinci hemzenin tahkik ile okumuştur.[20]

جَاءَ أَمْرُنا ⇨ جَا أ مْرُنا (Hazf)

وبالسُوءِ إلا ⇨ وبالسُو إلا (Hazf)

أَوْلِياءُ أولئك ⇨ أَوْلِيا أولئك (Hazf)

Hemzelerin harekelerinin farklı olması durumu beş şekilde mevcut olmaktadır.

Birincisi fetha, ikincisi kesralı olursa ikinci hemze teshîl ile okunur.

تفىءَ إلى ⇨ تفىءَ اِ●لى (Teshîl)

Birincisi fetha, ikincisi damme olursa ikinci hemze teshîl ile okunur.

جاءَ أُمَّة ⇨ جاءَ أُ●مّة (Teshîl)

Birincisi damme, ikincisi kesra olursa iki vecih ile okunur. İlk vecihte ikinci hemze teshîl ile okunur, ikinci vecihte ikinci hemze vâv harfine ibdâl edilerek okunur.

يشآءُ إلى ⇨ يشآءُ اِ●لى (Teshîl)

---

[18] el-Kastallânî, *Leṭâ'ifü'l-işârât*, 3/886.

[19] Tevfik İbrahim Damra, *Fethu'l-müheymin fî kırâeti İbn Muhaysın* (Ürdün: el-Mektebetu'l-Vataniyye, 2011), 15.

[20] el-Kabâkıbî, *İzâhu'r-rumuz*,140.

يشآءُ إلى ⇨ يشآءُ وِلى (İbdal)

Birincisi damme, ikincisi fetha olursa ikinci hemze vâv harfine ibdâl edilir.

السفهآءُ ألا ⇨ السفهآءُ وَلى (İbdal)

Birincisi kesra, ikincisi fetha olursa ikinci hemze yâ harfine ibdâl edilir.

السمآءِ أوْ ⇨ السمآءِ يَوْ (İbdal)

İbn Muhaysın, iki kelimede iki hemzenin geldiği kelimelerde hemzenin hazfi ile okumuşsa kasr ile okumayı, hemzenin teshîli ile okumuşsa tevassut ile med etmeyi tercih etmiştir.[21]

c- Müfred Hemze: İbn Muhaysın bir kelimede hemze tek başına gelmiş ve sakin ise harekesi cinsinden med harfine ibdâl ederek okumuştur.[22]

يَأجُوجُ و مَأجُوجُ ⇨ يَاجُوجُ وَ مَاجُوج (İbdal)

رِءْيا ⇨ رِييَا (İbdal)

مُؤْصَدَة ⇨ مُوصَدَة (İbdal)

İbn Muhaysın' ın farklı şekillerde okuduğu kelimeler şöyledir:

مُرْجَوْنَ ⇨ مرْجَئُونَ (Hemze ziyadesi)

تُرْجِى ⇨ تُرْجِئ (Hemze ziyadesi)

هزُوًا ⇨ هُزُءَا (İbdal)

كُفُوًا ⇨ كُفُـءَا (İbdal)

ضِيزَى ⇨ ضِئْزَى (Yâ'nın hemzeye ibdâli)

والَّئى ⇨ وَالْاءِ (Yâ'nın hazfi)

d- Nakl: İbn Muhaysın bazı kelimeleri hemzenin nakli ile okumuştur. Bu kelimeler şöyledir[23]:

الْقُرْءَان ⇨ الْقُرَانَ (Nakl)

فَسْئَلْ ⇨ فَسَلْ (Nakl)

فَسْئَلُوهُنَّ ⇨ فَسَلُوهُنَّ (Nakl)

رِدْءًا ⇨ رِدًا (Tahkik ve Nakl)

[21] el-Benna, *İthâf*, 74.
[22] Tevfik İbrahim Damra, *Kırâeti İbn Muhaysın*, 18.
[23] el-Benna, *İthâf,* 84.

3.3. YAHYA EL-YEZÎDÎ, RÂVÎLERİ VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

Tam adı, Ebû Muhammed Yahyâ b. el-Mübârek b. el-Mugīre el-Yezîdî el-Adevî'dir.128/745 yılında Bağdat'da doğmuş, 202/817 yılında vefat etmiştir. Kıraati doğrudan Ebu Amr b. Ala ve Hamza'dan almıştır. Halil b. Ahmed ve İbn Cüreyc gibi âlimlerden dil ilimlerini tahsil etmiştir. Kendisinden de oğulları rivayet etmiştir. Ayrıca Ebu Amr'ın iki râvîsi Dûrî ve Sûsî Yahya el-Yezîdî yoluyla Ebu Amr'dan rivayet etmişlerdir. Yahya el-Yezîdînin bizzat kendisine nisbet edilen kıraati, mütevâtir kıraat şartlarını taşımadığı için şazz kıraatler arasında zikredilmiştir. Meşhur iki râvîsi Süleyman b. Hakem ve Ahmed b. Ferah'dır.[24]

Yahya el-Yezîdî' nin birinci râvîsi Süleyman b. Hakem'in tam adı Ebu Eyyûb Süleyman b. Eyyûb b. Hakem el-Hayyad el-Bağdadî'dir. Sâhibu'l-Basrî ismi ile bilinmektedir. 235/849 yılında vefat etmiştir.[25]

Yahya el-Yezîdî' nin ikinci râvîsi Ahmed b. Ferah'ın tam adı Ebu Ca'fer Ahmed b. Ferah b. Cibrîl el-Bağdâdî'dir. Dûrî ve Bezzî' ye kıraat okumuştur. 303/916 yılında vefat etmiştir.[26]

Yahya el-Yezîdî'nin hemze hususundaki okuyuş biçimleri üç başlık altında incelenecektir.

a- Bir Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: Bir kelimede iki hemze yan yana gelirse Yahya el-Yezîdî ikinci hemzeyi teshîl mea'l-idhal ile okumuştur.[27]

ءَأَنْذرتهم ⇨ ءَاأ●نْذرتهم (Teshîl mea'l-İdhal)

أَءِنّا ⇨ ءَاإ●نّا (Teshîl mea'l-İdhal)

أَؤُنبئكم ⇨ ءَاأُ●نبئكم (Teshîl mea'l-İdhal)

İstisna olarak bazı kelimeleri farklı okumuştur. Örneğin Zuhruf suresi 58. ayette geçen ءَآلهتنا kelimesi idhal etmeksizin sadece ikinci hemzenin teshîli ile ءَاَ●لِهتنا şeklinde okumuştur.[28] Üç yerde geçen ءَامنتم [29] kelimesine bir istifham hemzesi

[24] İbnü'l-Cezerî, *Ğayetu'n-nihâye*,2/327.
[25] ez-Zehebî, *Siyeru E'lami'n-nubelâ*, 11/453.
[26] ez-Zehebî, *Siyeru E'lami'n-nubelâ*, 14/163.
[27] el-Kastallânî, *Leṭâ'ifü'l-işârât,* 3/884.
[28] el-Kastallânî, *Leṭâ'ifü'l-işârât,* 3/886.
[29] Araf 7/123; Şuara 26/49; Taha 20/71.

ekleyerek idhal etmeksizin ikinci hemzenin teshîli ile ءَاَ●مَنْتم şeklinde okumuştur.[30]

Kur'ân-ı Kerim'de beş yerde geçen أَئِمّة [31] kelimesini idhal etmeksizin ikinci hemzenin teshîli أِ● مّة şeklinde okumuştur.[32]

Yunus suresi 81. ayette geçen السِّحْر kelimesinin başına bir istifham hemzesi ekleyerek ibdâl ve teshîl olmak üzere iki vecih ile ءَالسِّحْر ve ءَأ●سِّحْر şeklinde okumuştur.[33]

b- İki Kelimede İki Hemzenin Geçmesi: İki kelimede iki hemze art arda gelirse Yahya el-Yezîdî, harekelerinin aynı olması durumunda ikinci hemzenin hazfi ile okumuştur.[34]

جَاءَ أَمْرُنا ⇨ جَا أ مْرُنا (Birinci hemzenin hazfi)

وبالسُوءِ إلا ⇨ وبالسُو إلا (Birinci hemzenin hazfi)

أوْلِياءُ أولئك ⇨ أوْلِيا أولئك (Birinci hemzenin hazfi)

İki kelimede art arda gelen iki hemzenin harekeleri farklı ise Yahya el-Yezîdî birinci hemzeyi tahkik ile ikinci hemzeyi harekesine göre farklı şekillerde okumuştur.

<u>Birincisi fetha, ikincisi kesralı olursa</u> ikinci hemze teshîl ile okunur.

تفىءَ إلى ⇨ تفىءَ اِ●لى (Teshîl)

<u>Birincisi fetha, ikincisi damme</u> olursa ikinci hemze teshîl ile okunur.

جاءَ أُمَّة ⇨ جاءَ أُ●مّة (Teshîl)

<u>Birincisi damme, ikincisi kesra</u> olursa iki vecih ile okunur. İlk vecihte ikinci hemze teshîl ile okunur, ikinci vecihte ikinci hemze vâv harfine ibdâl edilerek okunur.

يشآءُ إلى ⇨ يشآءُ اِ●لى (Teshîl)

يشآءُ إلى ⇨ يشآءُ ولى (İbdal)

<u>Birincisi damme, ikincisi fetha</u> olursa ikinci hemze vâv harfine ibdâl edilir.

السفهآءُ ألا ⇨ السفهآءُ وَلى (İbdal)

<u>Birincisi kesra, ikincisi fetha</u> olursa ikinci hemze yâ harfine ibdâl edilir.[35]

---

[30] el-Kastallânî, *Leṭâ'ifü'l-işârât,* 3/895.
[31] Tevbe 9/12; Enbiya 21/73; Secde 32/24; Kasas 28/5,41.
[32] el-Kastallânî, *Leṭâ'ifü'l-işârât,* 3/913.
[33] Şihâbuddîn el-Benna, *İthâf*, 71.
[34] Şihâbuddîn el-Benna, *İthâf*, 73.
[35] el-Kastallânî, *Leṭâ'ifü'l-işârât,* 3/928.

السمآءِ أوْ ⇨ السمآءِ يَوْ (İbdal)

c- Müfred Hemze: Yahya el-Yezîdî bir kelimede tek başına hemze gelirse hemzenin ve öncesinin harekeli veya sakin oluşuna göre farklı şekillerde okumuştur.

Hemze <u>sakin</u> ise ibdâl ile okumuştur. Ancak bazı kelimeleri istisna tutarak ibdâl yerine tahkik ile okumuştur. يُنَبَّأُ[40], يُهَيِّئْ[39], نَشَأُ[38], يَشَأُ[37], تَسُؤْهُم[36], تَسُؤْكم[41] kelimelerinde geçen hemzeleri tahkik ile okumuştur. Bakara suresi 106. ayette geçen نُنْسِها kelimesine bir hemze ziyade ederek نُنْسِئْهَا şeklinde okumuştur.

Emir sigası ile gelen bazı kelimeleri de yine tahkik ile okumuştur.

أَنْبِئْهُم[42], نَبِّئْنا[43], نَبِّئْهُم[44], إقْرأْ[45], وَ هَيِّئْ[46] kelimelerinde bulunan hemzeleri tahkik ile okumuştur. Ayrıca Araf suresi 111 ve Şuara suresi 36. ayette geçen أرْجِه kelimesini, hemze ziyade ederek أرْجِئْه şeklinde okumuştur.

Yahya el-Yezîdi, مُؤْصَدَة[48], رِئْيَا[47], تُؤْوِي[49] kelimelerini de istisnai olarak tahkik ile telaffuz etmiştir.[50]

Hemze <u>harekeli</u> ise öncesinin harekeli veya sakin oluşuna göre farklı şekillerde okunmuştur. Harekeli hemzenin öncesinde yine harekeli bir harf varsa tahkik ile okunur. Harekeli hemzeden önce sakin bir harf varsa teshîl ile okunur.

يُؤَيِّدُ ⇨ يُؤَيِّدُ

إسْرائيلَ ⇨ إسْرائِ●يلَ

Yahya el-Yezîdî, harekeli olmasına rağmen Mearic suresi 1. ayette geçen سَأَلَ kelimesini tahkik ile okumuştur. Hud suresi 27. ayette geçen بَادِيَ kelimesi بَادِئَ

[36] Ali İmran 3/120; Tevbe 9/50.
[37] Nisa 4/133; Enam 6/39-133; İbrahim 14/19; İsra 17/54; Fatır 35/16; Şura 42/24.
[38] Şuara 26/4; Sebe 34/9; Yasin 36/43.
[39] Kehf 18/16.
[40] Necm 53/36.
[41] Maide 5/101.
[42] Bakara 2/33.
[43] Yusuf 12/37.
[44] Hicr 15/49-51.
[45] İsra 17/14; Alak 96/1-3.
[46] Kehf 18/10.
[47] Meryem 19/74.
[48] Beled 90/20; Hümeze 104/8.
[49] Ahzab 33/51.
[50] el-Kabâkıbî, *Îzâhu'r-rumuz*,145.

şeklinde hemze ile okumuştur. Tevbe suresi 106. ayette geçen مُرْجَوْنَ kelimesini de مُرْجَئُونَ şeklinde hemze ile telaffuz etmiştir.[51]

3.4. A'MEŞ, RÂVÎLERİ VE HEMZEYİ OKUMA BİÇİMLERİ

Tam adı, Ebû Muhammed Süleymân b. Mihrân el-Kûfî, lakabı A'meş'dir. 61/680-81 yılında Taberistan'ın (İran'da bir bölge) köyünde doğduğu ve daha sonra henüz çocukluk yıllarındayken Kufe'ye gittiği rivayet edilmiştir. 148/765 yılında vefat etmiştir. Kıraati arzen Yahya b. Vessab, Ebu'l-A'liye er-Riyâhi, İbrahim en-Nehâî, Mücahid b. Cübeyr gibi âlimlerden almıştır. Ondan da arzen ve semaen Hamza ez-Zeyyad, İbn Ebî Leyla, Zâide b. Kudâme rivayet etmiştir. Meşhur râvîleri ise Şenebûzî ve Mutavvi'î'dir.[52]

A'meş'in birinci râvîsi Şenebûzî'nin tam adı, Muhammed b. Ahmed b. İbrahim b. Yusuf b. El-Abbas b. Meymûn b. Ebu'l-Ferec eş-Şenebûzî eş-Şetâvî 'dir. 300/913 yılında doğmuş, 387/987 yılında vefat etmiştir. İlim tahsil etmek için çokça seyahat eden Şenebûzî, birçok âlim ile görüşmüş, ders almıştır. Kıraati arzen İbn Mücahid, Ebu Bekr en-Nakkâş, Ebu'l-Hasen b. el-Ahram, İbn Şenebûz, Ebu Bekir b. Muksim el-Attar gibi hocalardan almıştır. İbn Şenebûz ile çokça kaldığı için Şenebûzî lakabıyla anılmıştır.[53]

A'meş'in ikinci râvîsi Mutavvi'î' nin tam adı, Ebu'l-Hasen b. Saîd b. Ca'fer el-Abbâdânî el-Mutavvi'î' dir. 270/884 yılında Bağdat' da doğmuş, 371/982 yılında vefat etmiştir. Kıraat ilmini İdris b. Abdu'l-Kerîm, Ahmed b. Hasen el-Harîrî, Yusuf b. Ya'kub el-Vâsîtî, İbn Şenebûz, İbn Mücahid, Muhammed b. Ferah es-Sûrî, Ahmed b. Ferah gibi âlimlerden tahsil etmiştir.[54]

A'meş'in hemzeyi okuma biçimleri üç başlık altında incelenecek, aynı zamanda râvîleri arasındaki ihtilaflara da yer verilecektir.

a- Bir Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: Bir kelimede iki hemze yan yana geldiğinde A'meş tahkik ile okumuştur.[55]

[51] el-Kabâkıbî, *Îzâhu'r-rumuz*,147-152.
[52] İbnü'l-Cezerî, *Ğayetu'n-nihâye*,1/286; ez-Zehebî, *Siyeru e'lami'n-nubelâ*, 6/227.
[53] İbnü'l-Cezerî, *Ğayetu'n-nihâye*,2/47; Muhammed Salim Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'an*,1/482.
[54] İbnü'l-Cezerî, *Ğayetu'n-nihâye*,1/195; ez-Zehebî, *Siyeru e'lami'n-nubelâ*, 16/260.
[55] el-Kabâkıbî, *Îzâhu'r-rumuz*,131.

Üç yerde geçen ءامنتم [56] kelimesine bir istifham hemzesi ekleyerek ءَأامَنْتُم şeklinde okumuştur.[57]Yine [59]إنَّ لَنَا[58] ,إنَّكُمْ kelimelerinin başına bir istifham hemzesi ekleyerek okumuştur.

Şenebûzî, Kalem suresi 14. ayette geçen أنْ كَانَ kelimesinin başına bir istifham hemzesi ekleyerek okumuştur. Meryem suresi 66. ayette geçen ءَاِذَا مَا مِتُّ kelimesinin başındaki istifham hemzesini hazfederek tek hemze ile okumuştur.[60] Ayrıca Yunus suresi 81. ayette geçen السِّحْر kelimesinin başına bir istifham hemzesi ekleyerek ibdâl ve teshîl olmak üzere iki vecih ile ءَّالسِّحْر ve ءَأ●سِّحْر şeklinde okumuştur.[61]

b- İki Kelimede İki Hemzenin Gelmesi: İki kelimede iki hemze art arda geldiğinde A'meş istisna olmaksızın tahkik ile okumuş, herhangi bir değişikliğe gitmemiştir.[62]

c- Müfred Hemze: Hemzenin bir kelimede tek başına geldiği durumlarda A'meş yine tahkik ile okumuştur. Fakat râvîlerinden gelen rivayetlere bakıldığında bazı kelimeleri farklı okuduğu görülmektedir.

Mutavvi'î, إسْرائيلَ kelimesini geçtiği her yerde teshîl ile إسْرائِ●يلَ şeklinde okumuştur. لِئَلّا kelimesini de geçtiği yerlerde ibdâl ile لِيَلّا şeklinde okumuştur. هُزُوً ve كُفُوً kelimelerini geçtiği yerlerde هُزْءً ve كُفْءً şeklinde okumuştur.

Şenebûzî ise Taha suresi 36. ayette geçen سُؤْلَكَ kelimesini ibdâl ile سُولَكَ şeklinde okumuştur. Tevbe suresi 30. ayette geçen يُضاهِئُون kelimesindeki hemzeyi hazf ederek يُضاهُونَ şeklinde okumuştur.[63]

A'meş 'in Vakf Kuralları: A'meş hemzeli kelimelerde vakf ettiğinde farklı şekillerde okumuştur. Birincisi Âsım' ın Hafs rivayetinde olduğu gibi tahkik ile okumuş ve bir değişikliğe gitmemiştir. İkinci olarak hemzeli kelimelerde vakf ettiğinde Hamza'nın vakf kurallarını uygulamıştır.[64]

---

[56] Araf 7/123; Şuara 26/49; Taha 20/71.
[57] el-Kastallânî, *Leṭâ'ifü'l-işârât,* 3/895.
[58] Araf 7/113.
[59] Araf 7/81; Ankebut 29/28.
[60] el-Kabâkıbî, *İzâhu'r-rumuz*,133.
[61] Şihâbuddîn el-Benna, *İthâf,* 71.
[62] Şihâbuddîn el-Benna, *İthâf*, 73.
[63] Tevfik İbrahim Damra, *Nazmu'l-ciman fî kırâ'eti'l-A'meş b. Mihran* (Ürdün: el-Mektebetu'l-Vataniyye, 2011), 14.
[64] İbnu'l-Cezeri, en-Neşr, 2/1341, Tevfik İbrahim Damra, *Kırâ'eti'l-A'meş*, 29.

SONUÇ

Sahabe ve sonraki nesillerin yoğun çabaları sayesinde günümüze kadar ulaşan kıraat ilmi, Kur'an lafızlarının okunuşuna dair birçok konuyu ele almaktadır. Bu farklı konu başlıklarından biri de hemze meselesidir. Kıraat bahisleri içinde belki de en çok ihtilafa medar olan konulardan biri olan hemze ile ilgili başlıklar, geniş bir hacme sahiptir.

Hemze üzerindeki ihtilaflar, kıraat ilminin teşekkülünden önceki dönemlere dayanmaktadır. Hemze harfinin üzerinde bu kadar çok tartışılmasının sebepleri, lehçelerin oluşumu esnasında ortaya çıkan farklı okuma tarzları ve hemzenin yapısından kaynaklanan telaffuz zorluğu olarak ifade edilebilir. Hemze, boğazın en dibinden, sert bir ses ile telaffuz edilir. Rahatına düşkün Hadarî Araplar tarafından konuşma sırasında zorluk çıkartan harfin telaffuzunu kolaylaştırma yoluna gidilmiştir. Bu yolların tamamına kısaca tahfif denilmiştir. Tahfif kendi içerisinde teshîl, ibdâl, nakl ve hazf olmak üzere dörde ayrılır. Yaşam şartları sıkıntılı ve zor olan Bedevîler ise kolaylaştırma yoluna gitmemiş, hemzeyi olduğu gibi tahkik ile okumuştur. Öte yandan Temim kabilesinin lehçesinde yer alan diğer bir okuyuş biçimi olan an'ane, hemzeyi ayn harfine çevirerek okumak demektir. Temim kabilesi hemzeyi bu şekilde okumuş ise de Kur'an lafızları için an'ane ile okumak caiz görülmemiştir. Diğer yöntemler ise sahih bir sened ile gelmesi durumunda caiz görülmüştür. Burada şu husus, kıraatleri de yakından ilgilendiren bir durum olarak ortaya çıkmaktadır: Yaşam tarzları Arapların konuşmaları üzerinde etkili olmuştur, hemze harfi de bu durumdan nasibini fazlasıyla almıştır.

Hemze ile ilgili olarak tartışılan hususlardan bir diğeri, onun bir harf olup olmadığı konusudur. Hemzenin Halil b. Ahmed öncesine kadar kendine ait bir şekli bulunmamaktaydı. Arap alfabesi 29 ses ve 28 şekilden oluşmaktaydı. Halil b. Ahmed'in yöntemiyle ayn harfinin kafası hemzenin yazımı ile kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Arap alfabesi 29 ses ve 29 şekilden oluşan yeni halini almıştır. Hemzenin şeklinin olmayışı sebebiyle bir harf olmadığı görüşü böylece itibarını kaybetmiştir. Araştırma sonucu şunu göstermektedir ki; hemze kendine ait şekli, mahreç ve sıfat özellikleri olan elif-i medden farklı bir harftir.

Kıraat ilmi içerisinde hemzenin okunuşuyla ilgili birçok usûl mevcuttur. Bu yollardan sahih bir sened ile gelip, Arap dili ve Mushaf-ı Osmâniye uygun olanlar caiz görülmüş, diğerleri reddedilmiştir.

Mütevâtir kıraat imamları arasında Mekke veya Medine'de doğup, yetişmiş olan Nafi, İbn Kesir, Ebu Amr ve Ebu Ca'fer genel anlamda hemzeyi tahfif yöntemleri ile okumuştur. Kufe'de yetişen Asım, Kisâî ve Hamza ve Halefu'l-Âşir tahkik ile okumuştur. Ancak Hamza'nın hemzeli kelimelerde vakf edildiğinde tahfif yöntemlerini kullandığı görülmektedir. Şam'ın kıraat imamı olan İbn Âmir ise hemzeyi tahkik ile okumuştur. Son olarak Basra'da yetişen Ya'kub tahfif ile okumayı tercih etmiştir. Kıraat imamlarının yetiştiği bölgelerin, hemzeyi okuma biçimleri üzerinde etkisi olduğu söylenebilmektedir.

Şazz kıraat imamları arasında ise Mekke veya Medine'de yetişen Hasan-ı Basrî ve İbn Muhaysın tahfif ile okumayı tercih etmiştir. Kûfeli olan A'meş hemzeyi tahkik ile okumuştur. Kufe'ye yakın olan Bağdat'da doğmasına rağmen Yahya el-Yezîdî tahkik yerine tahfif ile okumayı tercih etmiştir.

Mütevâtir ve şazz kıraatler üzerine bahsedilen bu sonuçlar istisnaları göz ardı edilerek genel bir bakış çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Zira her bir kıraat içerisinde ana usûl belirli olmakla birlikte istisnâi okuyuşlar da bulunmaktadır.

Hemzeyle ilgili bütün durumları müstakil bir başlık altında toparlayan bu mütevazı çalışma kıraat ilmini tahsil etmek isteyenlere bir kaynak ve kolaylık teşkil edecektir.

KAYNAKÇA

Abdulalim, İbrahim. *el-İmla ve-tergîm fi'l-kitabeti'l-Arabiyye*. Mısır: Mektebet-ü Garîb, 1975.

Atıyye, Salih Muhammed Salih. *Resmu'l-Mushaf*. Trablus: Cem'ıyyetu'd-Da'veti'l-İslamiyyeti'l-Alemiyye, 2001.

Bilican, Mustafa. *Kıraatlerin Tevcihinde Temim Lehçesinin Yeri.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Bnt. Muhammed Aşur, Emâni. *el-Usûlu'n-neyyirât fi'l-kıraât.* Irak: Medâru'l-Vatan li'n-Neşr, 2011.

Çollak, Fatih "Revm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008. 35/31.

Damra, Tevfik İbrahim *Fethu'l-müheymin fi kırâeti İbn Muhaysın*. Ürdün: el-Mektebetu'l-Vataniyye, 2011.

--------*Celâu basarî fî kırâeti'l-Hasani'l-Basrî*. Ürdün: el-Mektebatu'l-Vataniyye, 2010.

--------*Ferhatu'l-ebrâr fî kırâeti Halefi'l-Bezzâr*. Ürdün: el-Mektebetu'l-Vataniyye, 2007.

--------*Ğayetu ridâî fî kıraêti'l-Kisâî*. Ürdün: Mektebetu'l-Vataniyye,2007.

--------*İttibâu'l-Eseri fî kırâeti Ebî Ca'fer*. (Ürdün: e-Mektebetu'l-Vataniyye, 2007.

--------*Nazmu'l-Ciman fî kırâ'eti'l-A'meş b. Mihran*. Ürdün: el-Mektebetu'l-Vataniyye, 2011.

--------*Rifatü'd-deracât fî kırâeti Hamza ez-Zeyyât*. Ürdün: Mektebetu'l-Vataniyye, 2008.

--------*Tenvîru'l-kulûb fî kırâeti Ya'kub*. Ürdün: el-Mektebetu'l-Vataniyye, 2007.

--------*Zâdu's-sâir ilâ kırâetü İbn Âmir*. Ürdün: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 2006.

Durmuş, İsmail. "Hemze".Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1998. 17/190-193.

Ebu Bekr, Ahmed Muhammed. *el-Kavaidu'z-zehebiyye fi'l-imla ve't-tergım*. Suudi Arabistan: Külliyet-i İ'dadi'l-Muallimîn, 1990.

Ebu Şa'r, Âdil. *Tahfîfu'l-hemezât.* İstanbul: Daru'l Hayr, 2019.

Ebu Şâme, Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim, *İbrâzu'l meânî min hırzi'l-emânî*, thk. İbrahim Atve Ivaz. Lübnan: Daru'l-kütübi'l-ılmiyye, tarihsiz.

ed-Dabba', Ali Muhammed. *el-İdâetu fî beyâni usûli'l-kıraati*. Mısır: Mektebetu'l-Ezheriyyeti Li't-Turâs, 1999.

--------*Semîru't-talibin fî resm-i ve dabti'l-Kitâbi'l-Mubîn.* Mısır: Matbaatu Abdulhamid Hamed Hanefî, tarihsiz.

ed-Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *et-Teysîr fî kıraati's-seb'a*. thk. Halef b. Hammûd b. Salim eş-Şâdelî. Suudi Arabistan: Dâru'l-Endülüs, 2015.

--------*el-Muhkem fî nakt'ıl-Mesâhıf*. thk.Azze Hasan . Suriye: Da'ru-l Fikr, 1997.

--------*et-Tahdîd fî'l-itkâni't-tecvîd*. thk: Ğanim Kaddûri Hamed. Umman: Dâru Ammâr, 2000.

--------*el-Mukni' fî resm'i mesahıfi'l-emsâr*. thk. Muhammed Sadık Gamhavî. Kahire: Mektebetu'l Külliyeti'l-Ezheriyye, tarihsiz.

el-Benna, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Abdulğanî ed-Dimyâtî. *İthâfu Fudalâi'l-beşeri fî'l-kıraati'l-erbeate Aşera*. thk.Enes Mehra. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-Imiyye.

el-Caferî, Ali. *el-Esâsu fî ılmi'l-kıraat*. Kahire: Menşûrâtu Erviga, 2015.

el-Cündî, Ahmed Alemuddin. *el-Lehecâtü'l-Arabiyye fî't-turâs*. Libya: Daru'l-Arabiyyeti li'l-Kitab, 1983.

el-Ensârî, Ebu Ca'fer Ahmed b. Halef. *Kitâbû'l-egna' fî'l-kıraati's-seba*. thk.Abdulmecîd Katâmiş. Şam: Dâru'l-Fikr,1983.

el-Esterabâdî, Muhammed b. Hasan er-Razi. *Şerhu şafiyeti İbn Hacib*. thk.Muhammed Nur el-Hasan. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, 1975.

el-Ferra, Yahya b. Ziyad b. Abdillah Manzur ed-Deylemî. *Kitabu fi'hi lugati'l-Kur'an*. thk.Cabir b. Abdullah es-Seri'. (İnternet üzerinden yayınlanmıştır: 2014.

el-Ğavsani, Yahya Abdurrezzak. *Ilmu't-tecvid*. Dımeşk: Daru'l-Ğavsani, 2004.

el-Herevi, Ali B. Muhammed. *Kitabu'l-ezhiyye fî ilmi'l-huruf*. thk.Abdulmuîn el-Mellûhi. Dımeşk: Matbûat-u Mecme-ı Lugati-l'Arabiyye, 1993.

el-Kabâkıbî, Şemseddin Muhammed b. Halil b. Ebi Bekr. *İzâhu'r-rumuz ve miftâhu'l-kunûz*. thk: Ahmed Halid Şükrî. Amman: Dâru Amman, 2003.

el-Kâdî, Abdulfettah b. Abdulğani. *el-Budûru'z-zâhirati fî'l-kıraati'l-aşri'l-mütevâtirati*. İstanbul: Daru'l-Ğavsânî, 2018.

--------*el-Kıraâtu'ş-şâzze ve tevcîhuhâ min luğati'l-Arabi*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Ilmiyye, 1981.

el-Kastallânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Leṭâ'ifü'l-işârât li-fünûni'l-ḳırâ'ât.* Suudi Arabstan: Merkezu'd-Dirâsâti'l-Kurâniyye, tarihsiz.

el-Kayrevânî, Ebî Abdullah Muhammed b. Sufyan *Kitâbu'l-hâdî fi'l-kıraati's-seb'a*. thk.Yahya Abdurrezzak el-Ğavsanî. İstanbul: Dâru'l-Ğavsanî, 2019.

el-Marsafî, Abdulfettah es-Seyyid Acmî. *Hidâyetu'l-kârî ilâ tecvîd-i Kelâm el-Bârî* Medine : Mektebetu Tayyibe,tarihsiz.

el-Mizzî, Cemâlu'd-Dîn Ebu'l-Haccac Yusuf. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşar Avvad Maruf. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1983.

el-Müberred ,Muhammed B. Ziyad. *el-Müktedab.* thk.Muhammed Abdulhalık Uzayme. Kahire: Mısır Evkâf Bakanlığı,1994.

el-Pâluvî, Hamid b. Abdulfettah. *Zübdetü'l-irfan fî vücuhi'l-Kur'an.* thk. Mustafa Atilla Akdemir. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

Enis, İbrahim. *Fî lehecati'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetu Angelo Mısriyye, 1996.

en-Neccah, Ebu Davut Süleyman b. *Muhtasaru't- tebyin li hicai't-tenzil*. thk.Ahmed b. Muammer Şarşal. Suudi Arabistan: Kral Fehd Akademisi, 2002.

en-Nuveyrî, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Muhammed b. Ali. *Şerhu Tayyibetu'n-Neşr fî kıraati'l-aşr*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.

er-Rumani, Ali b. İsa. *Kitabu Meani'l-huruf*. thk.Abdulfettah İsmail Çelebi . Cidde: ,Daru'ş-şuruk, 1981).

es-Sehimi, Süleyman b. Salim b. Reca. *İbdalu'l-hurûfi fi lehecati'l-Arabiyye* . Medine: Mektebetü'l- Gurabâi'l-Eseriyye, 1995.

es-Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebu Bekr*, Hemu'l-hevami' fî şerhi cemı'l-cevâmi'*. thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Daru'l-Kutubi'-ılmiyye, 1998.

--------*el-İtkan fî ulumi'l-Kur'an*. thk.Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'risaleti Nâşirun, 2008.

Eş-Şemsan, Ebu Evs İbrahim. *İbdalu ilâ hemze ve ahrufi'l-ılle fi dav'i kitabi Sırrı sanaa'ti'l-irab*. Kuveyt: Meclisu'n-Neşri'l-Ilmî, 2002.

eş-Şenkîtî, Sâlim Muhammed Mahmud Ahmed. *Menheci İbnü'l-Cezerî fi Kitâbihî'n-neşr*. Riyad: Câmiatu İmam Muhammed b. Suud, İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi,2000.

ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseyni. *Tâcu'l-arus*. thk.et-Terzî&Hıcâzî. Kuveyt: Devlet Matbaası, 1975.

ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr*, thk. Tayyar Altıkulaç. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı: 1995.

--------*Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-Ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1963.

--------*Târîhu'l-İslam ve vefeyâti'l-meşâhiri ve'l-e'lâm*. thk.Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

--------*Siyer-u e'lâmi'n-nubelâ*. thk. Şuayb el-Ernaût, Ali Ebu Zeyd. Beyrut Müessesetu'r-Risale, 1982). 7/200.

ez-Ziriklî, Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkī. *el-A'lam*. Beyrut: Dâru'l-Ilm li'l-Melâyîn, 2002.

Feyyad, Cemal. *Kırâetü İbn Âmir ed-Dımeşkî*. İskenderiyye: Daru'l-İmân, tarihsiz.

Güler, İsmail. *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. İstanbul: İsam Yayınları, 2005.

Halid b.Muhammed. *el-Minehu'l-ilâhiyye fî cemi'l-kıraati's-seba'*. Medine: Daru'z-Zamân, 2015.

Halil b. Ahmed , Ebû Abdirrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitabu'l-ayn*, thk.Abdulhamid Hendâvî. Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-Ilmiyye, 2003).

Hârûf, Muhammed Fehd, *et-Teshîl li kıraati't-tenzîl*. Beyrut: Daru'l-Beyrûtî, 2018.

Husârî, Muhammed Halil. *Rivayetu Kâlûn an Nafi*. Kahire: Mektebetu's-Sünneti,2003.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkī. *Târîhu medineti Dımeşk*. thk. Beşşar Avvad Maruf. Şam: Daru'l-Fikr, 1995.

İbn Cinni, Ebu'l-Feth Osman. *Sırru sanaa'ti'l-i'rab*. thk. Hasan Hendâvî. Kahire: Dâr'u Afakı'l-Arabiyye, tarihsiz.

İbn Manzur, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî "h-m-z maddesi", *Lisanu'l-Arab*. (Beyrut: Dar'u Sadır, tarihsiz), 5\425

İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs. *Kitâbu's-seb'a fî'l-kıraat*. thk. Şevki Dayyif. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1972.

İbn Selâr, Emînu'd-Din Abdulvehhab. *Kitâb'u tabakâti'l-kurrâi's-seb'a*. thk. Ahmed Muhammed Arrûz. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2013.

İbn Ya'iş, Ya'iş b. Ali. *Şerh'ul-mufassal*. Mısır: İdârâtu't-Tabââtu'l 'Munîra, tarihsiz.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Ğayetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâi*. nşr: G. Bergstresser. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Ilmiyye, 2006.

--------*Neşru'l kıraati'l-aşr*. thk.Eymen Rüşdi Süveyd. Lübnan: Dar'ul-Ğavsani, 2018.

--------*Muncidu'l-mukriîn ve murşidu't-tâlibîn*. thk.Zekeriyye Umeyrat. Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-Ilmiyye, 1999.

--------*et-Temhîd li-l'ilmi't-tecvid*. thk. Ğanim Kaddûri Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

İmru'ul Kays. *Divan*. Beyrut: Daru'l Maarif, 2004.

Kal'acî, Muhammed Ravvas. *Lugatu'l-Kur'an*. Suudi Arabistan: Daru'n-Nefais, 1985).

Mahmud, Ebu Abdurrahman Ahmed Mahmud İbrahim. *el-Kavlu'n-Nafi fi tahriratı Kâlûn min tarîkî'ş-Şatıbiyye*. Zagazig: İnternet üzerinden yayınlamıştır. https://www.noor-book.com, 2017.

Mekki b. Ebi Tâlib, Ebu Muhammed el-Kaysî. *er-Riâye li-tecvidi'l-kırâ'e*. Mektebet'u Kurtuba,2005.

--------*el-İbâne an meâni'l-kıraat*. thk. Abdulfettah İsmail Çelebî. Kahire: Dâr'u Nahdatu Mısr, 1977.

Muhaysin, Muhammed Salim. *el-Hâdî şerhi Tayyibeti'n-neşr fi kıraati'l-aşr*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1997.

--------*el-Muktebes min'el-lehecâti'l-Arabiyye ve Kurâniyye*. Kahire : Dâr'u Muhaysin,2002.

--------*Mu'cemu huffazi'l-Kur'an abra't-târîh*. Beyrut: Dar'ul-Cîl, 1992.

Saleh, Alaaddin - Bulut, Ali.*"Hemze'nin lIm'u Resmi'l-Masahıf ve Kıraattaki Yeri"*. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 37 (2/2016).84.

Salih, Abdulkerim İbrahim Avda. *el-Muthaf fi resmi'l-mushaf*. Mısır: Mektebetü Dirasâti'l- Kurâniyye, 2006.

Sîbeveyhi, İbn Bişr Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hancı,1982.

Süleyman, Ali Casim. *Mevsuatu'l-meâni'l-Hurûf el-Arabiyye*. Umman: Dar'u Usâme, 2003.

Şahin, Muhammed Abdusselam. *Mecmûatu'ş-şafiyeti fî ilmi't-tasrîf-i ve'l-hattı*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-ılmiyye, 2014).

Yakup, Emil Bedi'i. *Mevsûatu ulumi'l-lugati'l-Arabiyye*. Beyrut: Daru'l Kutubi'l-Ilmiyye, 2006.